

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УЛУСУ ДЖУЧІ В КІНЦІ XIII–XIV ст. І ТУКА-ТИМУРИДИ

Після завоювання Криму монголами його історія була тісно пов'язана з потомками хана Джучі, які, зрештою, стали засновниками Кримського ханату. Тут я назву лише прямих його потомків по чоловічій лінії за різними родоводами¹: Джучі → Тука-Тимур → Уз-Тимур → Сарича (Сариджа) → Кюнджек (Кунчек, Куйунчак) → Тулек-Тимур (Тулюк-Тимур) → Джанса (Джіне, Хіне) → Таш-Тимур → Гияс ад-Дин → Гаджи Гірей.

Завоювавши Крим, Бату передав півострів в управління своєму брату Шибану². Його наступник хан Менгу-Тимур (1267–1280 рр.) дав Крим і Кафу онуку Джучі й сину Тука-Тимура — Уз-Тимуру³. Статус перших монгольських правителів Криму, наскільки нам відомо, не був предметом фахового дослідження через фрагментарність джерел. Але останнім часом завдяки вивченню нумізматичного матеріалу справа зрушила з мертвої точки.

Так, Є. Гончаров висунув ідею про те, що починаючи з 665 р. г. (2 жовтня 1266 — 21 вересня 1267 рр.), в Улусі Джучидів з'являються перші знаки місцевих правителів. Він припускає, що карбування в Криму монети зі «стрім'явидною» тамгою пов'язане з Уз-Тимуром⁴, а слово «Крим» було окресленням улусу рівнозначного з Булгаром або Хорезмом⁵. У кінці XIII — початку XIV ст. монети кримського карбування отримали найбільше розповсюдження саме в західних землях улусу Джучі — Криму й Південному Придністров'ї⁶. Уже в першій чверті XIV ст. там склалася своя монетна система. Про це свідчить запис, що дехто «Еліш, син раббі Юсіфа, продав цей кодекс [П'ятикнижжя] за 280 кримських срібників деякому Ілії, сину раббі Халева, 28 іяра 5080 р. (1320 р.) в панування Узбека»⁷. Це дає підстави говорити про певну автономію регіону.

Але про виділення Уз-Тимуру власного улусу не могло бути мови, оскільки в XIII ст. лише хан був володарем усієї держави⁸. До того ж у Криму карбувалися монети ханів Менгу-Тимура, Туда-Менгу, Телебуги⁹. Слід сказати, що навіть на середину XIV ст. зарано говорити про формування системи спадкового володіння тими чи іншими улусами Золотої Орди. Зокрема, в ярлику ханши Тайдули митрополиту Феогносту від 4 лютого 1351 р. «татарские улусные князья» трактуються як вища ланка

збирачів податків на користь хана¹⁰. А за Менгу-Тимура титул «улусные князья» навіть не використовується¹¹.

Отже, швидше за все, Шибану та Уз-Тимуру було надане право лише збирати данину з ввірених їм земель. Крім того, як справедливо припустили В. Настіч і К. Хромов, на території півострова в цей час уже існували дві пов'язаних між собою адміністративних одиниці — м. Солхат (Крим) і Кримський улус, — кожна з яких мала свого правителя¹². Щодо Кафи, то під час конфлікту генуезців і венеціанців з ординцями 1344 р. перші недвозначно дали зрозуміти, що місто є їхнім повним суверенним володінням¹³.

Нащадки Уз-Тимура контролювали Крим короткий період часу. У кінці 1280-х рр. у правому крилі Золотої Орди фактичну владу отримав ще один потомок Джучі — енергійний Ногай. На думку М. Северової, починаючи з 690 р. г. (4 січня — 23 грудня 1291 р.), він почав карбувати свою монету¹⁴, до чого його могла підштовхнути не лише потреба грошового обігу, а й усунення хана Телебуги. Його відомі монети карбовані в Білгороді — Акча-Кермані¹⁵, а з 693 р. г. (2 грудня 1293 — 20 листопада 1294 рр.) їх карбували й у Криму¹⁶.

Про які-небудь права або привілеї Тука-Тимуридів після Уз-Тимура в Криму нічого не відомо. 698 р. г. (9 жовтня 1298 — 27 вересня 1299 рр.) податок з Кафи, де б мали розпоряджатися Тука-Тимуриди, поїхав збирати Актаджи, онук Ногая¹⁷. У той же час правнук Уз-Тимура Тулек-Тимур служив самому Ногаю, від якого перебіг до законного правителя Золотої Орди хана Токти¹⁸. Наочна демонстрація того, кому належить реальна влада на півострові, була проведена після вбивства кафінцями Актаджи — військо Ногая зруйнувало не лише Кафу, а й Сарикерман (Херсонес), Кирк-ер і Керч¹⁹.

Після розгрому Ногая на зламі XIII–XIV ст.²⁰ Тулек-Тимур залишився в Причорномор'ї і, вочевидь, отримав від хана реальну владу над півостровом. Чи був він причетний до розграбування Кафи татарами в травні 1308 р. — невідомо. 20 травня, після кількомісячної облоги, кафінці покинули місто на кораблях, попередньо спаливши його будівлі. Але Кафа мала надзвичайно важливе значення не лише для генуезців, а й для татар, щоб припинити своє існування. Уже наступного року місто почали відбудовувати. Так, 1309 р. єврейська громада міста почала реставрацію синагоги²¹.

Однак татари не полишали християнські міста Криму у спокої. Вочевидь, запис 1320 р. вірменського писаря з Кафи слід віднести до продовження конфлікту з ординцями: «А настало завершение сего [Евангелия] в (столь) горькое, и жуткое, и недоброе время, что сочли лишним описать горечь сих времен»²². 1322 р. Тулек-Тимур спаплюжив уже

християнські святині Сугдеї — познімав дзвони з храмів, поламав ікони та хрести. На початку наступного року «безбожні агаряни» закрили на воротах цього міста ікону Ісуса Христа. Папа Іоанн XXII клопотав за християн Сугдеї перед ханом Узбеком²³, але марно. Через п'ять років десятитисячник Тулек-Тимура зруйнував там не лише церкви, а й укріплення. Міські християнські храми татари перетворили на мечеті²⁴.

Про статус Тулек-Тимура повідомив арабський мандрівник Ібн Батутта — навесні 1334 р. «Тулукутмур» був еміром хана Узбека у м. Солхат²⁵. Він мав брата Ісу та синів Кутлудимура (Кутлуг-Тимура) і Сарибек²⁶. Востаннє ім'я Тулек-Тимура згадане в уривчастому записі від 6846 р. (1338 р.)²⁷. Про його участь у війні хана Джанібек²⁸ з Кафою 1344 р. нічого невідомо. Імовірно, він невдовзі помер уже в похилому віці природною смертю або від чуми, від якої сильно постраждало населення Причорномор'я в другій половині 1340-х рр.²⁸

Уже в першій третині XIV ст. Солхат був великим містом, де крім самих татар жили вірмени та євреї²⁹. Сучасники нагороджували місто епітетами, що з одного боку вказували на його столичний статус, а з іншого — підкреслювали багатство і космополітичний характер: «в сей столице — в Сурхате, что зовется Крым», «в столице Крыма, велико-лепном, и знаменитом, многолюдном месте, что называется Сурхат», «в прекрасном и знаменитом городе, именуемым Крым»³⁰. Вочевидь, що намісництво в місті, розташованому на важливому торговельному шляху, приносило чималий прибуток.

Отже, Тулек-Тимур був намісником у Криму принаймні в 1322–1338 рр. Його син Сарибек був наближений до хана Бердибека й під ім'ям Сара-бей (Sarabey) згаданий у ханському ярлику азовським купцям 1358 р.³¹ Але про те, що він успадкував уряд батька, нам нічого невідомо.

Наступним відомим нам намісником, згідно із записом вірменського переписувача книг з Солхату в липні 1346 р., був якийсь «пан Тур». Обставини, за яких зроблено відповідний запис, пишець охарактеризував як «горестное и злосчастное время, что не можем письмом описать, а только — промолчать»³². Наступний його запис дозволяє стверджувати, що «злосчастное время» — це не що інше, як чума, яка завдала величезних людських втрат³³.

Тура на уряді змінив Зайн ад-дин Рамадан. Відомо, що 1346 і 1350 рр. під час «всесвітнього правління хана Тжанипека» він був «градоначальником» у Солхаті. Сучасники запам'ятали його як справедливого правителя — «згідним згадки за правомірність», «князем міста» та «мудрим суддею»³⁴. Утім, у проміжку між згаданими вище датами той-таки вірменин зробив ще один запис «в ханство Тжанипэка, единовременное предводительство (у Солхаті. — В.Г.) господина Тура в летосчисление

Армянское 898 (1349 р. — *В.Г.*) в марте 20»³⁵. Уряд він тримав принаймні до січня 1350 р., після чого знову передав його Рамадану³⁶.

Чому намісництво в Солхаті оберталось в руках одних і тих же людей та було таким короткотривалим — відповісти складно. Можливо, що на часту зміну впливали військові конфлікти та внутрішній безлад на півострові. Про них 1348 р. вірменський писар писав так: «... колотил весь мир, а северный наипаче (тобто, Крим. — *В.Г.*), жезл гнева (вгоняя) в войну, в голод и плен ... и столь был велик гнев, что никто не сможет словом изречь»³⁷.

Наступником Рамадана на уряді став Алі-бек, син уже згаданого Іси, який, за даними єгипетських дипломатів, був не братом, а сином Тулек-Тимура³⁸. І хоча час його намісництва вони не уточнили, протримався він недовго, оскільки вже в серпні 1351 р. його замінено на Кутлубугу Інака³⁹.

Попри те, що Кутлубуга зарахований до числа «головных князей»⁴⁰, він також не затримався на уряді. Коли й за яких обставин він втратив намісництво в Кримському тумені — невідомо, але 1356 р. ним знову був Рамадан⁴¹, котрий правив улусом принаймні до 1358 р. Серед знайдених у Криму кам'яних мусульманських пам'ятників О. Акчокракли розібрав надпис, датований ним 1358 р., про «наказ великого еміра Кутлуг-Тимурбека» побудувати колодязь⁴². Підтвердження його правління знаходимо в «Слові Кутлуг-Тимура, правителя Криму, венеціанським купцям» з 1358 р.⁴³

Кутлуг-Тимур правив до кінця літа — початку осені 1358 р. Згідно з «Платіжною відомістю Тайдули», ханша своїм коштом частково компенсувала татарській знаті та вірменам фінансові втрати, які вони понесли через пограбування венеціанцями ординських купців. Серед тих, хто отримав компенсацію, були діти Кутлуг-Тимура та одна з його дружин — Чолак⁴⁴. Оскільки сам Кутлуг-Тимур відсутній у «відомості», А. Григор'єв припускає, що до того часу він помер. Утім, це твердження може бути заперечене даними 1364 р., до чого ми повернемося згодом.

На думку А. і В. Григор'євих, між вереснем 1358 і березнем 1359 рр. уряд Кутлуг-Тимура перейшов до беклярибека Могулбуги, а після нього вдруге до його можливого брата Кутлубуги⁴⁵. Автори припускають, що обидва можновладці були братами матері хана Узбека й бабці хана Бердибека ханші Тайдули. Припущення не позбавлене сенсу. Можливим підтвердженням близькості до хана може слугувати друга частина імені Кутлубуги — Інак, що тюркською мовою означає родич або близький друг⁴⁶.

На жаль, достовірно встановити ім'я його батька досі не вдалося. Так само неможливо документально підтвердити намісництво в Криму й

Могулбуги, і Котлубуги наприкінці 1350-х рр. Але в литовському літописі «Котлубуга» разом із братами Хачибеем (Хаджибеем) і Дмитром названий не кримським володарем, а «отчичем и дедичем Подольской земли»⁴⁷. Кілька спроб, іноді з протилежними висновками, локалізувати володіння правителів улусів Великого Поділля до 1362 р. не можна визнати цілком задовільними⁴⁸.

У зв'язку з дискусією навколо Синьоводської битви й важливістю її розв'язання для нашої теми⁴⁹ необхідно детальніше зупинитися на цьому питанні та перебуванні Кутлубуги на Поділлі й Криму в 1360-х рр.

У літописних джерелах військовій операції Ольгерда на р. Сині Води присвячено коротеньке повідомлення: «Того же лета Литва взяла Коршевъ и сотворишася мятежи и тягота людемъ по всеи земли. Тое же осени Ольгердъ Синю Воду и Белобережје повоеваль»⁵⁰. Згідно з концепцією Ф. Шабульда, Ольгерд і Мамай уклали між собою угоду про розподіл Золотої Орди, у результаті чого з'явився ярлик литовському правителю на землі Південної Русі. Далі в широкомасштабній військовій кампанії влітку-восени 1362 р. литовці захопили м. Коршев і воювали татар на Білобережжі. Зрештою, під владу литовців перейшли землі Південної Русі.

Дискусія розгорілася як навколо самої концепції, так і локалізації м. Коршев (Корчев). На думку Ф. Шабульда, татарське м. Коршев було розташоване на р. Тиха Сосна. А. Горський і О. Русина вважають його руським містом на р. Бистра Сосна⁵¹. На думку М. Дороша, літописний Коршев — це волинське м. Корець⁵², а В. Борисенко стверджує, що під такою назвою може ховатися ціла низка населених пунктів на Волині⁵³. Волинські версії локалізації Коршева зустріли різке заперечення І. Козир та О. Чорного⁵⁴.

Проблематичною виявилася й локалізація літописного Білобережжя, яке дослідники розташовували в районі від середньої до нижньої течії Правобережжя Дніпра. Сучасна дослідниця Т. Гедзь ідентифікувала Білобережжя на північному сході від сучасного м. Чигирин (Черкаська обл., Україна) у районі нині затоплених Кременчуцьким водосховищем сіл Воронівка та Подорожнє, де колись було Татарське урочище⁵⁵, а І. Козир та О. Чорний трохи південніше — у районі впадіння р. Тясьмин у Дніпро⁵⁶.

На наш погляд, дане Білобережжя слід шукати в іншому місці. Описуючи похід угорського короля Андроша на князя Данила 1232–1233 рр.⁵⁷, Галицько-Волинський літопис вказує його локацію: «... движе рать Андрей королевичъ на Данила и иде к Белобережью. Володиславу же ехавшю въ стороже от Данила ис Киева, и стрете рать въ Белобережьи, и бившися имь о реку Случь, гониша и до реки Деревное...»⁵⁸.

Річка Случ бере початок там само, де й Південний Буг. Між витоками обох цих річок було невелике поселення з назвою Білобережжя⁵⁹. Після приходу монголів білобережці стали татарськими людьми — «сядяця за татари» — і разом з чернятинцями зараховані літописцем до болохівських людей, які поставляли припаси степовикам. Через це 1255 р. князь Данило змушений був послати на них свого сина Шварна. Сто років потому цей регіон опинився на стику експансії трьох держав, що змагалися за спадщину Галицько-Волинської держави: королівств Угорського та Польського з Великим князівством Литовським.

Дослідники неодноразово відмічали етнічну неоднорідність осілого степового населення Правобережної України XIV ст.⁶⁰ Там на основі слов'янсько-тюркського населення на території Східного Поділля в районі теперішньої Брацлавщини (Вінницька обл., Україна) сформувався потужний татарський тумен⁶¹. Його правителі не лише контролювали землі в північній і центральній частині Дністровсько-Прутського межиріччя⁶², а й здійснювали неодноразові напади на трансильванські володіння угорського короля.

Першу успішну збройну відсіч татарам на півдні Молдавії організував король Карл Роберт ще 1323 р., а 1331 р. Папа Римський вітав його з черговою перемогою над татарами. Але на початку 1330-х рр., після появи Волоського князівства, зручнішим для експансії угорцям став не південно-східний, а східний напрямок. Головною метою Карла Роберта було створення підконтрольного угорцям коридору для експорту товарів до портів чорноморського узбережжя. Для Угорщини особливу актуальність це питання набуло після опанування Молдавії та Галичини на початку 40-х рр. XIV ст.⁶³

Наявність на Правобережжі Дністра золотоординських міст, зокрема Орхея, Костешти та Білгорода, створювала небажану конкуренцію й молдаванам, і угорцям⁶⁴. Напади татар підривали й без того хитку ситуацію на півночі Молдавії.

На перманентні прикордонні війни татар із людьми угорського й польського королів у своєму листі до хана Узбека від 17 серпня 1340 р. звернув увагу Папа Римський Бенедикт XII⁶⁵. Про війни угорців з татарами було сказано вище, але Польське королівство не мало з ними спільного кордону. Померлі 1323 р. галицько-волинські князі Андрій і Лев II за оцінкою польського короля Владислава Локетка були «непереможним щитом» проти татар, попри те, що платили їм данину⁶⁶. Повідомлення «Рочніка Свентокшиського» про напад татар на Польщу 1337 р. спростував Г. Пашкевич⁶⁷. Тому слова Бенедикта XII слід віднести до подій квітня 1340 р., коли «управитель Руської землі» боярин Дмитро Дядько відбив польсько-угорський наступ на Галичину з допомогою татар⁶⁸.

Якщо Папа Іоанн ХХІІІ був зацікавлений у війні Владислава Локетка не лише зі «схизматами», а й невірними «*Tartaris, paganis*»⁶⁹, то Бенедикт ХІІ схилив хана до католицького віровизнання та хотів стати посередником між ним і королями для припинення конфліктів. Вочевидь, що старання понтифіка не мали успіху, оскільки король Людовік відправив проти татар коміта секеїв Трансільванії Андраша Лацкфі, який 2 лютого 1345 р. під м. Роман (біля злиття річок Молдова й Сірет) розбив їх, полонив і стратив ханського зятя князя Атламоша. Після цього татари стали частим об'єктом нападу секеїв, у результаті чого змушені були відкочувати до моря⁷⁰. Слід зауважити, що хан Джанібек ніяк не відреагував на вбивство свого родича.

Війна Людовіка І з татарами тривала й надалі. У 1340-х рр. угорці потіснили їх і встановили контроль над півднем Молдавії⁷¹. Натомість польський король був зацікавлений у нейтралітеті татар у боротьбі за спадщину Галицько-Волинської держави. 1349 р. Казимир мав зустріч із татарським послом⁷². Які питання вони обговорили — невідомо, але судячи з того, що татари не втручалися в захоплення поляками Галичини, він домогся їхнього нейтралітету. Того ж року хан видав у Москву посла й рідного брата литовського правителя Коріата Гедиміновича.

Утім, татарський нейтралітет був дуже ненадійною річчю. Судячи з булли Папи Климента VI від 14 березня 1351 р., якою понтифік на чотири роки передав церковну десятину з польських земель Казимиру для війни з татарами⁷³, його порушили ще попереднього року. 1352 р. під час угорсько-польської військової кампанії на Волині татари й підлеглі їм русини підтримали литовців⁷⁴. Натомість угорці намагалися перешкодити цьому.

Хроніка венеціанця Матео Вілані досить плутано повідомляє про похід угорського війська в кінці зими — навесні 1352 р. на татар: «Трапилося в цьому році, що один король з роду татарів, якого король мав неприязну сутичку з королем Прославії (невірним і підданим короля Угорщини), що нанесла шкоду одному і другому народові; згаданий король татарів, почуваячись у великій силі, засліплений своєю величчю, або щоб вивести народ свого краю (де в цей час був велетенський голод) вийшов із своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів із своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах, оскільки мав допомогу короля Угорщини»⁷⁵.

На думку Я. Дашкевича, тут мав місце конфлікт одного з татарських цариків Поділля (Брацлавщини), «невірного» (*infedele*) підданого короля Людовіка, з силами Джанібека, які прямували на Волинь для підтримки литовців, а Б. Черкас вважає, що це був бунт проти хана одного з нащадків Куремси, який запросив на допомогу угорців⁷⁶. Остання версія

навіть чи відповідає дійсності, оскільки з початку 1350-х рр. Джанібек був зайнятий війною в Закавказзі за володіння Азербайджаном⁷⁷. Крім того, ніхто з авторів не пояснив, чому похід самого хана Джанібека залишився непомітним для польських хроністів і північноруських літописців, які завжди детально нотували звістки, пов'язані з участю будь-якого хана у війнах?

На нашу думку, Прославію слід ідентифікувати із Західним Поділлям, а її «короля» — з одним із братів Коріатовичів, які, скориставшись короткотривалим ослабленням татар після поразки від польсько-угорських сил⁷⁸ і смерті хана Узбека 1341 р. та страшною чумою другої половини 1340-х рр., осіли там ще до кінця цього десятиліття⁷⁹. Через віддаленість Поділля від Литви та Польського королівства й близькість до угорської Трансильванії цілком природно Коріатовичі могли стати спершу підданими короля Людовіка, а у вирії подій 1349–1350 рр. — польського короля Казимира, про що останній сам повідомив Папу Римського⁸⁰. Цікаво, що й сусідній з Поділлям «capitaneo Ruthenorum» Дмитро Дядько з 1344 р. певний час визнавав владу угорського короля⁸¹.

Усі сини Коріата відомі лише під християнськими іменами. У вищезгаданій буллі Папи Климента VI від 14 березня 1351 р. згадано не названого на ім'я руського князя, який заявив про готовність стати католиком. На думку В. Абрахама, тут йдеться про Олександра Коріатовича, а Я. Тенговський вважає його Юрієм Коріатовичем⁸². Отже, принаймні, до 1351 р. володарі Поділля Коріатовичі були православними і не факт, що стали католиками 1352 р. До речі, саме в буллі Папи використовується зворот «infidelium Ruthenorum terras»⁸³, що спростовує аргументи Я. Дашкевича про таке іменування європейцями винятково «невірних татар».

Якщо прийняти запропоноване нами тлумачення подій 1352 р., то стає зрозумілим суть конфлікту. «Король» Прославії (Юрій Коріатович?) мав сутичку не з Джанібеком, а з одним або кількома татарськими князями Поділля, серед яких міг бути й Кутллубуга, не виключено, що родич страченого Атламоша. Татари з території Східного Поділля прямували через Західне на Волинь з метою допомоги литовцям, які боролися проти угорсько-польського наступу. Коріатовичі не мали наміру пропускати татар через свої землі та з допомогою угорців намагалися їм перешкодити, але невдало.

Напад татар на Поділля того ж року підтверджує й польський хроніст Ян Длугош⁸⁴. Іншим, правда, опосередкованим підтвердженням участі в кампанії 1352 р. місцевих татарських цариків, а не хана, служить винагорода польського короля Яну Пакославу за посольство «ad Tartaricas nationis», а не до Джанібека⁸⁵. Акт датований 19 січня 1354 р. Відповідно,

посольство відбулося після підписання польсько-литовського перемир'я 1352 р. й до кінця 1353 р.

Прямою ж вказівкою на втручання татар у польсько-литовські справи є умови перемир'я 1352 р.: «А пойдеть ли царь на ляхи, а любо князи темнии — князем литовськимъ помагати». Тобто в разі військового походу хана або татарських князів-темників, під якими слід розуміти, у першу чергу, правителів Подільського тумену, литовці мають право допомагати їм. Але, врахувавши досвід тогорічної кампанії, Казимир вніс у договір пункт, яким передбачено, що в разі походу татар на підвладні йому руські землі, тобто Львівщину, литовці дотримуватимуться нейтралітету.

Підпорядкування руських земель татарам, попри те, що їх уже контролювали литовці, чітко окреслюється нижче: «Аже пойдуть татарове на ляхы, тогда руси неволя — пойти ис татары». Тут під терміном «Русь» слід розуміти землі, що за умовами перемир'я залишилися підконтрольні литовським князям — Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська та Берестейська⁸⁶.

Те, що військові дії об'єднаних польсько-угорських сил проти татар і литовців навесні 1352 р. не стали кінцем протистояння, добре ілюструє булла Папи Інокентія VI від 10 листопада того ж року⁸⁷. 1354 р. Казимир скаржився Папі, що три останніх роки татари й литовці постійно спустошують його володіння⁸⁸.

Наступна спільна «експедиція» угорців, поляків і «просклавів» проти татар відбулася навесні 1354 р.⁸⁹ Її військові результати були мізерними в порівнянні з описаною М. Вілані підготовкою, оскільки сторони «домовилися» між собою без битви. Вірогідність значної участі поляків у виправі, про яку повідомляє хроніст, фактично нівелюється зближенням польського короля з татарами настільки, що ще на початку того року в Кракові подейкували про можливий шлюб Казимира з татаркою⁹⁰. На думку Г. Пашкевича, Пакослав 1354 р. вдруге їздив до татар⁹¹, але цього разу, а можливо, що й неодноразово (*multociensis*), прямо «ad cesarem Tartarorum»⁹². Тож імовірно, що посольська місія Пакослава в супроводі військового загону була видана італійським хроністом (або його інформатором) за «військову експедицію» короля Людовіка проти татар.

Завдяки нотаріальним актам генуезця Антоніо ді Понцо, зроблених у Килії з листопада 1360 по травень 1361 рр., ми знаємо імена трьох місцевих татарських темників — «Конакобея», «Менглібугу» та «Коя» й про їхніх людей, які вели певні торговельні операції⁹³. Хто були ці темники — точно відповісти складно. Так, схоже, що Конакобей — це той «Conachbey», який був свідком підписання угоди між Ордою й Кафою 1380 р.⁹⁴.

Щодо Менглібуги, то згідно з Ібн-Халдуном, після розгрому Ногая хан Токта передав придунайські землі (м. Ісакчу) своєму сину на ім'я «Менглібуга», який в інших джерелах названий «Тукулбуга» та «Букулбуга»⁹⁵. Але з огляду на значну хронологічну відстань важко повірити, що це саме він. До того ж, у цей час районом правого берегу нижньої течії Дунаю заволоділо Добруджське князівство⁹⁶. Висловимо припущення, що це міг бути вигнаний Кутлубуга. На підтвердження версії наведемо приклад з турецького літопису XV ст. Мегмеда Нешрі, який свідчить, що у війні проти болгар 1380 р. турки розраховували на допомогу татар Яндже-бея та Кутлу-бега (тобто Кутлубуги), які кочували північніше гирла Дунаю⁹⁷.

Під час війни Ногая з ханом Токтою дехто Янджи кілька разів був згаданий у східних джерелах⁹⁸. Але вельми сумнівно, що людина, яка брала участь у боях уже на самому початку XIV ст., прожила б ще вісімдесят років. Тому ми висловимо припущення, що Янджи-бей — це подільський князь Хачибей (Хаджибей).

Найбільш складним для ототожнення є Коя. У діловій документації генуезців ім'я «Соіа» складне для інтерпретації. Зокрема, на думку А. Пономарьова, воно означало тих, хто мав у складі імені частку «Ходжа» в значенні «Ходжа»-пан⁹⁹. Тому логічно припустити, що під цим іменем може ховатися подільський Хачибей (Хаджибей).

Необхідно додати, що третій подільський фігурант — князь Дмитро — після поразки опинився біля кордонів Угорського королівства десь між правим берегом Пруту та лівим берегом Дунаю, що підтверджує привілей короля Людовіка від 22 червня 1368 р. купцям «domini Demetrii, principis Tartarorum»¹⁰⁰.

Повернемося до Кутлубуги та його відносин з Мамаєм. Можливі брати першого Хачибей і Дмитро, як було сказано, після 1362 р. опинилися в нижній течії Дунаю, Пруту та Дністра. На думку О. Галенка, центр улусу Кутлубуги був у Криму¹⁰¹, де він мав би перетнутися з Мамаєм. Досі щодо походження останнього серед дослідників немає спільної думки. Є припущення, що він син Кутлубуги й ідентичний Кічіг-Мухамеду з «платіжної відомості» ханши Тайдули, або син Алаша (Аліш-бека) чи Хаджи-бека та небіж Могулбуги й Кутлубуги¹⁰².

Є спроби представити Крим «доменіальним володінням» племені кият, до якого належав і Мамай¹⁰³. Зокрема, Р. Почекаєв спирається на «більш ніж 25 назв поселень» у Криму з елементами слова «кият» із посиленням на кандидатську дисертацію та монографію В. Бушакова¹⁰⁴. Утім, як показав О. Галенко, його праця не може слугувати підтвердженням надійності аргументації автора¹⁰⁵. Крім того, дані топоніми навряд чи можуть служити надійним джерелом визначення домену того чи іншого племені.

Спроба вивести Мамаю з роду Кутлубуги або намісника Солхату Тулек-Тимура¹⁰⁶, на нашу думку, помилкова. Вони ігнорують дані родоводів, що одностайно ведуть походження Тулек-Тимура від Тука-Тимура. Якби Мамай був потомком Джучі, тобто чингізідом, це обов'язково б відбилося в генеалогіях або літописах, особливо враховуючи те, що темник протягом двадцяти років грав головну роль на захід від Волги, і йому б не довелося користуватися «послугами» маріонеткових ханів. Аргумент, що Тулек-Тимур не був названий Ібн Баттутою царевичем або огланом, що начебто підтверджує його нечингізідське походження, не витримує критики. Потомки Тука-Тимура в правому крилі монгольської держави не відігравали провідної ролі, тому не дивно, що бокова гілка чингізидів у Криму титулувалася емірами, адже це був звичний титул кримських правителів¹⁰⁷.

Якщо ж Мамай був сином або небожем Кутлубуги, а значить і Хачибєя та Дмитра, чому він проігнорував не лише завдану їм поразку литовцями, а й вигнання своїх родичів з Поділля та Дністровсько-Прутського межиріччя, що мало б призвести до значного послаблення правого крила Золотої Орди?

Згідно з Ібн-Хальдуном, Крим належав Мамаю¹⁰⁸. Іншими джерелами ця інформація не підтверджується. Ми не підтримуємо думку А. Григор'єва, що 1361 р. Мамай контролював Крим, оскільки в такому разі він обов'язково почав би карбувати там монету зі своїм іменем, як це було зроблено в Азові 763 р. г. (31 жовтня 1361 — 20 жовтня 1362 рр.)¹⁰⁹. Натомість достеменно знаємо, що влітку–восени 1362 р. темник воював у Поволжі за владу в Сараї свого ставленика хана Абдуллаха¹¹⁰.

На західному кордоні Золотої Орди між Казимиром і Ольгердом боротьба за галицько-волинські землі тривала до 1366 р.¹¹¹, про участь в якій Мамаю чи його ханів ми не маємо жодних свідочств. У цій боротьбі брали участь лише правителі Подільського тумену. Посольства Пако-славича досягнули мети — татари стали союзниками короля. Ще до 1357 р. Казимир не лише почав виплачувати їм данину із захоплених ним руських земель, а й погрожував Ордену союзом з ординцями¹¹². Судячи з листа Казимира, уже 1356 р. сім татарських князів без санкції хана за «особливу данину», тобто за плату від польського короля, готові здійснити набіг на литовські володіння. Через свого посла король вислав їм цінні подарунки¹¹³. Але вже в червні 1359 р. краківський єпископ Бодзанта змушений був на тридцять років звільнити розорені литовцями й татарами землі свого діоцезу від сплати церковної десятини¹¹⁴.

З кількарічного польсько-литовського протистояння стало зрозуміло, що союз із татарами для будь-якої з воюючих сторін був занадто непевний. Отже, у боротьбі за Галичину й Волинь у разі неможливості

перетягнути на свій бік татар, передусім з прикордонних зі спірними територіями кочовищ (що в даному разі означало з Поділля), Ольгерд був зацікавлений у повній їх нейтралізації. Для цього необхідно було завдати удару по їхній хлібній базі¹¹⁵, якою ще з XIII ст. являлися жителі Білобережжя, а також захопити їхні опорні пункти, головним з яких, напевно, було поселення на р. Синя Вода. Також слід врахувати, що через ці території проходив важливий торговельний шлях із Криму на Львів¹¹⁶, який приносив місцевим татарським правителям чималий зиск. Підпорядкувавши землі навколо Білобережжя та Синьої Води, Ольгерд ускладнив татарам можливість втручання в литовсько-польську боротьбу за спадщину Галицько-Волинської держави.

Висловимо припущення, що на кінець 1350-х рр. найвпливовіші беки, які виступали свідками надання ханських ярликів, користувалися значною автономією у своїх володіннях. Серед них Кутлубуга та Яголдай (Єголдай)¹¹⁷. При цьому Яголдай, напевно, займав вище становище, оскільки в ярликах записаний попереду Кутлубуги.

Серед свідків у ханському ярлику митрополиту Олексію в листопаді 1357 р. згадані «Мувалбога, усяин сарай, ягалтай, Кутлубугай»¹¹⁸. Усяїн і Сарай — це різні люди. У генуезькій інструкції щодо титулування ординської знаті серед «могутніх баронів» згадані «Ahmet, Saray, Chalonthay, Churtchabatsi, Jangelbay, Usayn, Corday, Amzamaulan»¹¹⁹.

Можливо, що Яголдай був християнином. У Введенському Печерському синодику серед померлих у XV ст. записано «кн(я)зя его Адая (Яголдая ?), именем Димитрия Есараевича»¹²⁰. Серед вищої татарської знаті християни траплялися часто. Так, подільський князь мав ім'я Дмитро¹²¹, хан Науруз мав синів Михайла та Івана¹²², а свідком татарсько-генуезького договору 1380 р. був «Achbogabey, fyo de Allexandro bey»¹²³. В актах Константинопольського патріархату зберігся запис 1395 р. про покійного «маркиза Аслана» (Ασλάνης μαρκέσης), який за свого життя побудував у Кафі монастир Св. Георгія й дав йому «деякі зі своїх маєтків»¹²⁴. Але ким доводився Яголдаю згаданий у земельних наданнях Казимира Ягайловича «князь Еголдай», який між 1440 і 1443 рр. отримав «в Рославлі Свеслав»¹²⁵, досі точно встановити не вдалося, як не доведено існування такого зв'язку взагалі.

Отже, Яголдай міг бути сином Сарая, одного з головних беїв Золотої Орди. Центром його володінь, імовірно, було поселення в районі Осколу (м. Старий Оскол, Білгородська обл., РФ)¹²⁶ або, на думку О. Хоруженко, «Єголдаєво городище» (Советський р-н, Курська обл., РФ)¹²⁷. Існує припущення, що «Сараєва сына Егалтаєва тьма» виникла під час «великої замятні» з 1359–1380 рр., коли Яголдай міг покинути двір хана¹²⁸. На нашу думку, ця «тьма» могла з'явитися ще до 1361 р., як і Подільський

тумен Кутлубуги. У другій половині XIV ст. по обох берегах Дону вже існувала низка «іменних» татарських улусів: «Сарыхозинь улусь», «Бекь-Булатовь улусь», «Акь-Бугинь улусь»¹²⁹.

Остання синхронна подія згадка про Яголдая, можливо, відноситься до 1358 р. «Анонім Іскандера» згадує, що в результаті влаштованої ханом Кельдибеком різанини разом із Могулбугою загинули еміри Ахмед і Нангудай. Ім'я останнього в різних варіантах читається як Намгудай, Мангудай або Янгудай¹³⁰. Можливо, що тут ми маємо справу з перекрученим ім'ям Яголдая. 1381 р. серед свідків татарсько-генуезького договору фігурує вже не він, а його син — «Meret boga segno fijo de Iagaltay»¹³¹.

Під час «замятни» стара золотоординська аристократія правого крила втратила свої позиції. Постраждав Могулбуга і його «чадь»¹³². В ярлику хана Туляка, виданому митрополиту Михайлу 1379 р., ніхто зі старих князів уже не згадується¹³³.

Отже, ми не маємо жодних свідочств про кримське правління Кутлубуги в 1356–1363 рр. У Крим теоретично він міг перебраться після поразки від литовців на р. Сині Води¹³⁴. Свідочством можливого налагодження відносин Кутлубуги з Мамаєм могла б стати в 1364–1365 рр. поїздка Ільяса «Кутлубузина» в Твер¹³⁵. Але з літописного повідомлення незрозуміло, в якості кого та з якою метою він здійснив її.

З огляду на обширність території, де відбувалася діяльність Кутлубуги — Поволжя, Поділля, нижня течія Дунаю, Крим, — є підстави сумніватися, що Кутлубуга на Кримському півострові та Кутлубуга на Поділлі одна й та ж особа. На таку думку наштовхує ситуація з уже згаданим Хачибеем. З великою долею вірогідності саме про нього йшлося в записках Антоніо ді Понцо на початку 1360-х рр. Напевно, про нього йшлося й у літописі Мегмед Нешрі про події 1380 р. Але в Московському літописному зводі, в оповіданні про битву на річці Вожджі 1378 р., сказано, що одним із убитих татарських «князів Мамає» був «Хазибий», тобто Хачибей¹³⁶. Вочевидь, він не може бути тотожним ні подільському Хачибее, ні кримському Бек-Хаджи (Хаджибеку), який отримав тарханний ярлик від хана Токтамиша, про що буде сказано нижче.

Утім, є обставина, що, імовірно, змусить прийняти версію тотожності подільського й кримського Кутлубуги. В актах Кафи з січня та березня 1382 р. згаданий відповідно «Ina Cotolboga» і «Inat Cotolboga», який до цього був названий намісником і даруною Солхату¹³⁷. Отже, існує ймовірність, що згаданий ще в 1351 р. Інак Кутлубуга та Ina / Inat Cotolboga з 1382 р. може бути одна й та ж людина.

Цікавим є питання віровизнання Кутлубуги. Серед християн Криму XIV–XV ст. тюркські імена були звичайним явищем: Улу-Ходжа, Салу-

ман, Емін-бей, Савун-Буга, Куланич-хатун, Хутлупей та ін.¹³⁸ Останнє ім'я в кримських вірмен було звичним явищем. Так, 25 березня 1398 р. в м. Каменець (Поділля) склав заповіт син Кутлубея християнин Симон, справжнє ім'я якого Синан-бей¹³⁹, що підтверджує запис у Требнику вірменської церкви Св. Миколая в Каменці від 15 серпня 1394 р.: «Dominus Sinan, filius Chutlubei»¹⁴⁰. Інші нащадки Кутлубея жили в Криму ще в середині — кінці XV ст.¹⁴¹ Запис вірменською мовою з такою згадкою датований 1451 р. У перекладі російською мовою Х. Кучук-Іоаннесова він звучить так: «Святые знаменитые суть предстатели барона Хутлубея и супруги его Азиз-Мелик, и отца его барона Самубея и Хазба и матери Азиз и Маро...»¹⁴².

Тут Хутлубей і Самубей названі баронами, що доводить їхнє аристократичне походження. Вище вже було згадано, що в генуезькій інструкції 1349 р. баронами названі наближені до хана представники татарської знаті. Імена Хутлубей і Кутлубуга співзвучні, хоча мають різні закінчення. Але, як показав А. Пономарьов, у тогочасній латиномовній документації під час переписування часто плутали «схожі «о» та «е», через що «-бег» ставав «-бугою»¹⁴³.

Таким чином, можна припустити, що кримський вірменин Кутлубей міг бути тим, кого дослідники ототожнюють із намісником Криму татариним Кутлубугою. Або, що більш вірогідно, кримський татарин Кутлубуга був християнином вірменської григоріанської церкви.

За версією А. Григор'єва, після своєї поразки в 1362–1363 рр. хан Кельдибек переховувався в Криму, де карбував монету в м. Янги-Шехр, яке дослідник ототожнює з селищем Провато на південному березі півострова¹⁴⁴. Присутність у Криму Кельдибека, напевно, могла б підтвердити й знайдена 1967 р. в м. Сімферополь анонімна пайза, що, на думку Г. Федорова-Давидова, належала цьому хану¹⁴⁵. Але це занадто хиткий аргумент, оскільки неможливо прослідкувати шлях і обставини, за яких вона потрапила на півострів, так само як неможливо встановити причини появи на території с. Грушівка пайци маріонеткового хана Абдуллаха, знайденої ще в XIX ст. в колишній Катеринославській губернії¹⁴⁶.

Локалізація м. Янги-Шехр проблематична. С. Яніна ототожнила його з м. Старий Орхей у Молдавії¹⁴⁷. В. Єгоров вважає, що Орхей був зруйнований на початку 1360-х рр., а монети Янги-Шехра карбувалися до кінця цього десятиліття¹⁴⁸. Але час руйнації Орхея невідомий¹⁴⁹. За даними нумізматичних досліджень на самому городищі та його околиці на сьогодні знайдено 74,2 % усіх відомих атрибутованих монет карбування Янги-Шехра, включно до 770 р. г.¹⁵⁰ (16 серпня 1368 — 4 серпня 1369 рр.).

Ми не погоджуємося з А. Григор'євим щодо тотожності Провато і Янги-Шехра. Правителі цього дрібного поселення, розташованого в мало

придатній для торгівлі, ремесел і навіть скотарства місцевості, не маючи відповідних фінансових, матеріальних і людських ресурсів, просто не справилися б із завданням, приписаним їм автором¹⁵¹. Водночас важко погодитися й з версією С. Яніної щодо тотожності міст Орхей і Янги-Шехр, про що скажемо нижче. Найбільш вірогідним місцем локалізації м. Янги-Шехр / Шехр ал-Джедід, на нашу думку, усе ж таки буде місце Кучугурського городища (Запорізька обл., Україна), монетні знахідки якого ще чекають публікації та аналізу. Але, враховуючи, що, можливо, у цьому місті карбував монету ще й Токтамиш¹⁵², не виключено, що йдеться й про досі невідомий населений пункт.

Повернемося до кримських справ. Згідно з ал-Калкашанді, 765 р. г. (10 жовтня 1363 — 27 вересня 1364 рр.) розпочалася єгипетська дипломатична переписка з «Коджа Алібеком»¹⁵³, якого Г. Федоров-Давидов слідом за М. Сафаргалієвим¹⁵⁴ вважав намісником Криму Алі-беком. Ототожнення Ходжи Алібека з сином Іси й онуком Тулек-Тимура має лише гіпотетичний характер, ґрунтуючись винятково на співзвучності імен, хоча й не виключає таку можливість. Але в ал-Калкашанді відсутня вказівка на місце правління Алі-бека, тому його намісництво в Солхаті залишається під питанням.

Якщо Алі-бек усе ж таки правив у Криму, то короткий час. Про це свідчить надпис грецькою мовою на одному з надгробних пам'ятників у Криму: «Зарізаний іже во блаженних раб Божий Чупан, син Янакі і його син Олексій у дні Темира в місяці червні, у день 28, року 6872» (1364 р.). Публікатор надпису В. Латишев припустив, що під іменем «Темир» слід розуміти Кутлуг-Тимура¹⁵⁵.

Вище згадано, що Кутлуг-Тимур, можливо, помер щонайменше за шість років до цих подій. Але, на нашу думку, існує пояснення, як він міг жити 1364 р. Кутлуг-Тимур мав кілька дружин. Імена двох із них нам відомі: Інджибек Хатун і Чоклак. Перша вирізнялася активною життєвою позицією та володіла значними сумами грошей. Її коштом у Солхаті протягом 1332–1333 рр. зведено величне кам'яне медресе¹⁵⁶. Друга фігурує в «платіжній відомості» Тайдули, але при цьому не згадано імен інших дружин і навіть синів солдатського намісника. Тобто «відомість» відбиває компенсацію лише тим, хто реально мав збитки від нападу венеціанців на ординських купців. Відповідно, вона не може слугувати надійним свідченням смерті Тимур-Кутлуга.

Крім того, згідно з Ібн-Хальдуном, одним із противників Мамаю був емір Кутлук-Тимур, який висунув на престол свого кандидата. Але Мамай переміг і вбив їх обох¹⁵⁷. Напрошуються три версії: 1) В. Латишев помилився з прочитанням дати надпису; 2) під ім'ям Темира ховається зовсім інша людина; 3) кримський Кутлуг-Тимур із роду Тука-Тимура дійсно був ворогом Мамаю.

Якщо третя версія мала місце, тоді Мамай з'явився в Криму лише після смерті хана Кельдибека восени 1362 р.¹⁵⁸ Але там він наразився на спротив еміра Кутлуг-Тимура, який сам висунув невідомого нам претендента на ханство. Результатом походу Мамаю на Крим могла стати смерть згаданих вище Чупана, його сина Олексія та розгром і смерть самого Кутлуг-Тимура. На жаль, підтвердити або спростувати, що це був саме колишній солхатський намісник Кутлуг-Тимур, за браком джерел поки що неможливо.

Внутрішні проблеми Золотої Орди (крім Синьоводської битви) обернулися прикрими поразками татарських князів. Так, 1365 р. Олег Рязанський і Володимир Пронський розбили ординського князя Тагая¹⁵⁹. Наступна невдача спіткала Булат-Тимура, якого розбив нижегородський князь Дмитро Костянтинович¹⁶⁰. Ослаблення татар відчули й у Криму, де 1365 р. генуезці захопили «висоти Сугдеї»¹⁶¹. Упевнені у власних силах, вони не лише перетворили мечеть міста на католицький храм¹⁶² і пограбували місцевих мусульман та євреїв, а й усіх «хто вороги хреста Христового і християн ... цілком винищили»¹⁶³. Слабкість татар у Криму підкреслена ще тим, що під владу генуезців перейшли вісімнадцять поселень сільської округи Сугдеї¹⁶⁴. При цьому генуезці регулярно тримали в місті мізерний у порівнянні з мобілізаційними можливостями татар гарнізон. Так, 1376 р. він складав 42 осіб. У зв'язку з напруженою ситуацією на півострові 1380 р. гарнізон зріс до 80, а після її стабілізації 1382 р. скоротився до 12 осіб.¹⁶⁵

У Криму маріонетковий хан Мамаю Абдуллах свою монету не карбував¹⁶⁶. Першим свідомством намірів темника оволодіти Кримом є повідомлення про його загрозу Кафі, у результаті якої місцевий правитель 1363 р. наказав жителям копати рів навколо міста¹⁶⁷. Але достеменно відомо, що як мінімум до кінця літа 1365 р. темник не володів Солхатом. Сучасник подій кримський вірменин Аветис 23 серпня того року записав, що Мамай разом із «незліченними татарами» перебував у Карасу (Карасубазар, сучасне м. Білогорськ, Крим), а Солхат, де зібралися люди «від Кеча до Сарукармана» (тобто, від Керчі до Херсонеса), здригається від жаху. «Начальник князь» міста був слабкий і втік, не маючи можливості чинити опір. Після падіння міста туди «прийшов страшний голод і загинула незліченна кількість душ, що й описати неможливо»¹⁶⁸.

Руйнування Херсонеса в 1360-х рр., на думку А. Романчука, підтверджує й археологічний матеріал¹⁶⁹. Крім того, на думку А. Іванова, до цього ж періоду слід віднести завмирання життя на городищах Бакли та Тепе-Кермена, розорення Гурзуфу, Алушти та, можливо, Балаклави, припинення існування укріпленого поселення Ламбат, зникнення з джерел згадок Джаліти (Ялта) як скільки-небудь значного поселення¹⁷⁰.

Отже, до середини 1365 р. увага Мамає в основному була прикута до подій у Поволжі, де вирішувалося питання влади в Золотій Орді. При цьому темник, вочевидь, мав досить обмежені сили і якби й хотів, не зміг надати допомогу подільським князям проти литовців 1362 р. Навіть оволодівши Солхатом, Мамає знайшов сили і час, щоб відібрати захоплені генуезцями Сугдеї вісімнадцять поселень Газарії лише 1375 р.¹⁷¹

Невідомо, наскільки міцною була влада Мамає в Криму. Згідно з ярликом Токтамиша, даним представнику кримської знаті Бек-Хаджи, він є лише підтвердженням попередньо від хана Тимур-Пулада¹⁷². Напевно, тут ідеться про Булат-Тимура, який карбував свою монету 768 р. г. (7 вересня 1366 — 27 серпня 1367 рр.)¹⁷³. Утім, важко повірити, хан, якого легко розбили руські князі на річці П'яні¹⁷⁴, міг підкорити Крим. Висловлю припущення, що Бек-Хаджи, напевно, через ворожнечу з Мамаєм, змушений був покинути півострів і в обмін на виданий йому авансом тарханний ярлик перейшов на бік Булат-Тимура. Або ж, як вважає А. Григор'єв, усі попередні до нього прочитання ярлика були хибними, а про Булат-Тимура там взагалі не згадано¹⁷⁵. Третій, найменш імовірний варіант, що Бек-Хаджи взагалі не мав жодного стосунку до Криму. Але, оскільки Кримський півострів і навколишні землі завжди були дуже привабливими, він міг авансом випросити в хана Булат-Тимура ярлик, а реалізувати свої права лише при Токтамишу.

Солхат не сильно постраждав від Мамає. Принаймні його архітектура не зазнала значної руйнації. Уже 1371 р. вірмени міста обновили храми Св. Богородиці та Св. Саргіса «в миродержавіе ... Мамає, в ... стране Хрима (Криму. — В.Г.) в великолепном и прославленном городе, что называется Сурхат (Солхат. — В.Г.)»¹⁷⁶. Але ситуація там протягом перших років після його захоплення «господином господ» Мамаєм¹⁷⁷ була далека від спокійної. Стабілізація відбулася під кінець «ханства Мамає», коли 1377 р. «настало время крепкого мира для церкви и всех христиан и несказанно дешевым стал хлеб, чего не бывало»¹⁷⁸.

Хто розпоряджався в Криму після 1365 р. — невідомо. Тут необхідно звернути увагу на ще одного персонажа історії Криму 60–70-х рр. XIV ст. — Хаджи Байрам Ходжу. В історії Криму він відомий з надпису на мечеті Солхату, побудованої його сином Мухаммедом¹⁷⁹, і з ярлика Тимур-Кутлуга¹⁸⁰. Витратне будівництво культової споруди говорить про стійкий зв'язок батька й сина з півостровом, але час появи Байрама в Солхаті, як і питання його статусу проблематичні.

У джерелах уперше зустрічаємо його 1364 р., коли «отъ орды отъ царя» він посадив у Нижньому Новгороді князя Бориса¹⁸¹. Тобто Байрам служив у хана Мамаєвої орди. Отже, він міг з'явитися в Криму та Солхаті лише після підпорядкування півострова Мамаєм наприкінці літа 1365 р.

За вірну службу хтось із ханів Мамає, Абдуллах, Мухаммед чи Туляк, видав Байраму тарханний ярлик на земельні володіння поблизу м. Сугдея.

Враховуючи зв'язок Байрама з Солхатом, можна припустити, що він міг би бути його намісником, але для цього, на жаль, немає жодного джерельного підтвердження. Щоправда, у квітні 1375 р. генуезці виплатили якомусь «пану Хаджи-Магомету, пану Солхату» (Agimachometi, domino de Sorcati) більше 1200 аспрів¹⁸². Але його неможливо ототожнити з Хаджи Байрам Ходжею. Після 1375 р. слід Хаджи-Магомета губиться. 1381 р. він згаданий уже як колишній правитель Солхату¹⁸³. Натомість маємо звістку про його сина на ім'я «Sic Assam», який може бути тотожній писарю «Sichassam» (Шейх-Хассан?) з 1380 р.¹⁸⁴

Маємо ще досить туманну звістку, що за Мамає намісником Солхату був якийсь Сарихі (Sarihi ... domini Sorchati)¹⁸⁵. Про роль у Криму в цей час «західних» потомків Тука-Тимура джерела також мовчать. Останнім часом є спроби зарахувати до кримських Тука-Тимуридів раніше невідомого хана Улджай-Тимура. На думку А. Гаєва, він був проголошений ханом у Криму 768 р. г. (7 вересня 1366 — 27 серпня 1367 рр.), звідки й розпочав боротьбу за загальноординський престол¹⁸⁶. Утім, такі висновки ґрунтуються на хибному прочитанні легенди його монет¹⁸⁷.

Нова сторінка в історії Криму розпочалася з приходом хана Токтамиша. Перехід півострова під його владу відбувся без помітного спротиву. Щодо датування цієї події думки дослідників різняться. Так, І. Міргалєєв¹⁸⁸ і Р. Набієв, спираючись на новий підхід датування ярлика Токтамиша представнику кримської знаті Бек-Хаджи, відстоюють думку, що це відбулося в кінці лютого — на початку березня 1380 р.¹⁸⁹ Такої ж думки й нумізмат В. Лебедев, який услід за Г. Федоровим-Давидовим датує карбовані в Криму монети Токтамиша 781 р. г. (19 квітня 1379 — 6 квітня 1380 рр.)¹⁹⁰. Натомість Є. Гончаров та Ю. Селезньов вважають, що Кримським півостровом Токтамиш заволодів після розгрому Мамає й не раніше осені 1380 р.¹⁹¹

Утім, для нашої теми це питання не принципове. Більш важливішим є те, що згідно ярлика Токтамиша, виданого Бек-Хаджи, правителем Криму став Кутлубуга. Токтамиш, хоча й походив з роду Тука-Тимура, до 1380 р. на Кримському півострові не був. Тому вибір ханом Кутлубуги, як і Бека-Хаджи, не випадковий. Перед ними стояло завдання налагодити відносини з генуезцями Кафи та Сугдеї. Перший мав тісні зв'язки з християнами Криму. Про другого сказати складніше через брак джерел. Але в Супрасльському літописі під 1405 р. записано, що «в Татарской земли не мeste нарецаемым Чиберча» була церква Св. Миколая, яку «поставиль некоторый бесурменинь именемъ Хазибавая»¹⁹². У ньому вгадується Бек-Хаджи (Хаджибек, Хаджибей), який, схоже, не лише толе-

рантно ставився до християн, а й сам звів церкву в якомусь поки що не ідентифікованому татарському місті¹⁹³.

Невідомо, чи справився із завданням Кутлубуга, оскільки 27 листопада 1380 р. не він, а інший намісник, Черкес, укладав договір з консулом Кафи дель Боско¹⁹⁴. Окремого дослідження вимагає з'ясування питань про приналежність Черкеса до Тука-Тимуридів і чи був він тотожним Черкес-беку, який 776 р. г. (12 червня 1374 — 1 червня 1375 pp.) карбував свою монету в Хаджи-Тархані¹⁹⁵. Щодо Кутлубуги, то він не втратив прихильність хана, оскільки 24 лютого 1381 р. згаданий вище договір підтверджував його син, кримський намісник Ільяс-бей¹⁹⁶. В одному з актів його називають просто «Ellias Saracenum de Sorchati»¹⁹⁷. Він був намісником принаймні до кінця жовтня — початку листопада 1381 р. А вже в січні наступного року даруною Солхату був Кутлубуга (domino Cotelboga, darroga de Sorchati)¹⁹⁸.

Із приходом Токтамиша хаос у Золотій Орді на певний час припинився й активізувалася торгівля з європейськими купцями¹⁹⁹. На цей час у Львові, купецтво якого мало довгу суперечку з Краковом за першість у східній торгівлі²⁰⁰, татари жили вже давно. 1380 р. угорсько-польський король Людовік надав Львову право складу для купців, які їдуть «до Татарії і будь-якої її частини татарського краю» та повертаються звідти²⁰¹. А Крим був у сфері їхніх торговельних інтересів, принаймні в якості «частини татарського краю».

Період стабільності тривав недовго й був підірваний амбіціями знаті. Перший інцидент стався 1383 р., коли «Полат хан ударив по Кафі». Що стало причиною або приводом для «удару» — нам невідомо, але «Полат» швидко відступив на північ до міста Орабазар (сучасне м. Армянськ, Крим) і, напевно, взагалі покинув межі півострова²⁰².

Напевно, «Полат хан» — це близький родич Токтамиша оглан Бек-Булат (Бек-Пулад)²⁰³, який 1386 р. оголосив себе в Криму ханом. Це призвело до війни між Кафою та Солхатом. За незрозумілих обставин на бік «імператора» (dominus Vecbolat Imperator) став і Кутлубуга, який навесні 1386 р. знову був правителем Солхату (Cotelboga domino Sorcati). Улітку 1387 р. він отримував данину з Кафи, схоже, в якості намісника Бек-Булата.

Джерела про події цієї війни опубліковані лише частково, що не дає можливості розібратися з її деталями. Невідомо, чому Кутлубуга покинув Бек-Булата, але 1387 р. він керував оплаченими кафінцями військами, що вели облогу Солхату. Можливо, на це Кутлубугу підштовхнув сам Бек-Булат, віддавши намісництво якомусь Саїсале. Про можливість такого розвитку подій свідчить запис вірменського писаря, який варто навести повністю: «...в горькое время, в ханство Токты (Токтамиша. — В.Г.) и

при господине [міста] Крым Сайисалэ, который и, сам снявшись в поход, на Кафу пошел, передовую стражницу внезапно [атакував] и много вреда нанес, и много пленных взял, и награбленного вынес, и много монастырей и церковей разорил и сжег снаружи крепости [Кафи], но внутри не смог. А затем отправился на Суута (Сугдею. — В.Г.) и вернулся побежденный, осрамленный и сломленный. И (напав) на многие другие окружные села — до Хыпчага, включая Йичэл (?), много нужды принес в страну. И многие из его воинов, пронзенные, погибли, раздавившись под колесами, и многие другие изранены были...»²⁰⁴

У цій війні перемогу відсвяткували кафінці²⁰⁵. Мирний договір з ними підписав Кутлубуга. Але тепер функції намісника Солхату й даруги були розділені. Так, першим залишався Кутлубуга, а другим — якийсь «Воіа беу»²⁰⁶. Натомість Токтамиш був змушений піти на компроміс із Бек-Булатом, який не лише отримав улус у середній течії Дону²⁰⁷, а й 792 р. г. (20 грудня 1389 — 8 грудня 1390 рр.) карбував свою монету в м. Орда ал-Джедід²⁰⁸.

Г. Федоров-Давидов, а слід за ним і В. Лебедев пишуть, що крім Бек-Булата в Криму 791 р. г. (31 грудня 1388 р. — 20 грудня 1389 р.) бив монету ще й Тимур-Кутлуг²⁰⁹. Утім, на думку нумізматів К. Хромова та Є. Гончарова, висловлену в приватному листуванні з автором цієї статті, це помилка публікаторів.

Бек-Булату було замало поступок від хана. Розуміючи, що єдиною реальною силою проти хана є Тамерлан, він разом зі своїми прихильниками відправив до нього Едигея, який привів військо Мавераннахру у володіння Тахтамиша²¹⁰. Бек-Булат 18 червня 1391 р. брав участь у битві на річці Кондурча на боці Токтамиша²¹¹ й зрадив його.

Поразка не стала розгромом хана, який мав ще чимало прихильників. Вороги Токтамиша змушені були втікати до Тамерлана²¹². Натомість Бек-Булат скористався ослабленням Токтамиша й захопив Сарай. Утримати столицю йому не вдалося, хоча він ще деякий час контролював Азов і Крим²¹³, де з 794 р. г. (29 листопада 1391 р. — 16 листопада 1392 р.) карбував свою монету²¹⁴. У результаті двох походів на Крим Токтамиш захопив і стратив Бек-Булата ще до кінця 1392 р.²¹⁵

У Криму Кутлубуга втратив уряд намісника, але залишався довіреною особою Токтамиша. Він виконував дипломатичні місії, зокрема до короля Ягайла²¹⁶. Зазвичай дослідники датують цю подію 1392–1393 рр. На нашу думку, її можна датувати серпнем 1393 р., коли в другій декаді місяця коштом королівського скарбу покрили видатки на проїзд від Луцька до Кракова, утримання в польській столиці та повернення назад якихось татар²¹⁷. Зважаючи на офіціоз запису, припускаю, що це були послы Токтамиша.

Уряд кримського намісника перейшов до вірного хану родича-оглана Таш-Тимура, який бився на боці Токтамиша на річці Кондурча²¹⁸. Як і Бек-Булат, він отримав право випускати монету, яку 1393 р. карбували в Криму²¹⁹. Але, як справедливо зауважив І. Міргалеев, там він правив від імені Токтамиша²²⁰. Обидва карбували свою монету на Кримському півострові одночасно, вони майже співпадають за метрологічними показниками, їхні штемпелі мають близьку подібність²²¹.

Таш-Тимур підтримав хана й у війні 1395 р. Він брав участь у доле-носній битві на річці Терек. Але під час бою полководець Токтамиша на ім'я Актау²²² через відмову хана видати йому на смерть одного з емірів покинув свого правителя; за іншою версією, його підкупив Тамерлан. На нашу думку, більш правдоподібно виглядає перша. Якби Актау був підкуплений, то в подальшому йому б не довелося тікати від військ правителя Мавераннахру. Разом із Актау та його людьми хана покинув і Таш-Тимур²²³.

Рятуючись від Тамерлана, він був змушений перейти на правий берег Дніпра в «улус Хурмадая» (Уйматай, Хармадай, Сарамдай), де терпів велику скруту²²⁴. Зважаючи, що Таш-Тимур утік разом з Актау, який спершу опинився на Балканах, а згодом в Едірне²²⁵, це могла бути Молдавія, де залишки татарського населення потрапили у фактично рабську залежність від молдавських феодалів²²⁶.

Згідно з Ібн ал-Фуратом, у Криму після вісімнадцяти днів облоги військо Тамерлана захопило Кафу²²⁷. Але правитель Мавераннахру на півострів не входив. Владу в Золотій Орді він передав Тимур-Кутлугу. Проте Токтамиш не змирився з поразкою. У лютому 1396 р. Тамерлан писав турецькому султану Баязиду I, що Токтамиш разом з «невірними франками» (?) переходив Дніпро та шукав «притулку» в лісах Криму й на берегах Чорного моря. Через це його наміснику Тимур-Кутлугу загрожувала небезпека²²⁸. Можливо, спроби Токтамиша оволодіти Кримом і були взимку–навесні 1396 р., але перша з них підтверджена джерелом саме для весни 1397 р.²²⁹

Іншим свідомством влади хана 1396 р. в західній частині улусу Джучі є «Повість о Стефане, епископе Пермском», згідно з якою у шістнадцятий рік свого правління Токтамиш володів «Мамаєвою ордою»²³⁰. Підтвердженням присутності Токтамиша в Криму 1396 р. є, правда, пізня й не дуже надійна «Родословная Ширинских», які потрапили на Кримський півострів разом із ханом і в подальшому грали головну роль серед кримських беїв. Очільник роду Ширін — Рук-Тимир (Урік-Тимур) — за свою вірність став першим серед беїв Токтамиша²³¹. Напевно, він міг бути й намісником хана в Солхаті.

Цікавим є недатований і пошкоджений грецький надпис на кам'яній плиті Мангупу про будівництво башти зі згадкою імені «Тохтац...»²³², в якому, можливо, слід вбачати Токтамиша. В. Латишев не був упевнений, що це саме він, а не хан Токта. Але якщо це був Токта, то надпис імені не мав би літери «ц». У разі, якщо це дійсно був Токтамиш, то цей надпис може бути віднесений тільки до 1390-х рр., коли хан певний час володів лише Кримом.

Навесні 1396 р. в Токтамиша з'явився небезпечний конкурент — Тимур-Кутлуг, який не лише «Заволжское царство обьдержажу»²³³, а й, на думку низки дослідників, того ж року володів Хаджи-Тарханом. Він також був потомком Тука-Тимура й вважається першим ханом Астрахані²³⁴. Головним беєм при ньому став Едигей, і вони розпочали війну з Токтамишем.

Свідчень про участь литовців у їхньому протистоянні в цей час ми не маємо, але опосередкованим підтвердженням цього є «воєнні вісті з Литви», надіслані комтуром Динабургу магістру Тевтонського ордену 1 січня 1397 р. Він повідомив, що через війну Токтамиша з Тимуром (Тимур-Кутлугом) Вітовт відправив у Київ кілька гармат (бомбард?) на випадок можливої облоги міста²³⁵. Для оцінки такого жесту Вітовта необхідно наголосити, що в м. Троки, родовій власності литовського правителя й одному з головних у Литві, яке постійно перебувало під загрозою нападу хрестоносців, напередодні Грюнвальдської битви було лише п'ятнадцять гармат²³⁶.

У лютому того ж року Вітовт здійснив похід до берегів Дону й Волги, де вторгнувся в «головне кочовище татарів, назване ордою». Там він захопив велику кількість бранців, половину з яких віддав королю Ягайлу²³⁷. В ітинерарії Вітовта з 1 лютого по 28 березня того року є лакуна²³⁸, і це опосередковано підтверджує інформацію Длугоша.

Утім, то був лише перший етап протистояння Вітовта з татарами. Якою була в ньому участь Токтамиша або західних Тука-Тимуридів — нам невідомо, оскільки про них джерела тут не згадують. Щодо Тимур-Кутлуга, то вирішив завдати удару по опорній базі ворога, і на початку 1397 р. Едигей узяв Кафу в облогу²³⁹. Імовірно, при цьому постраждав і Мангуп²⁴⁰. Згідно з єгипетськими джерелами, тоді ж і Токтамиш пішов на Кафу²⁴¹. Схоже, що ці звістки в перекрученому вигляді відбивають боротьбу воюючих сторін за контроль над півостровом. Але в цій війні Токтамиш програв, оскільки в квітні 1397 р. Крим належав Тимур-Кутлугу²⁴².

Вітовт же скористався війною між ханами для просування власних інтересів у Причорномор'ї. Навесні 1398 р. він здійснив черговий похід на південь. У гирлі Дніпра литовці побудували замок Св. Яна (Тавань)²⁴³,

що мав стати базою для наступних можливих литовських походів, а згодом осереддя майбутніх колоністів²⁴⁴. З доволі плутаної звістки продовжувача Хроніки Дітмара відомо, що Вітовт також ходив у Крим під Кафу. Побивши татар, він передав владу якійсь особі на ім'я «Mosathan»²⁴⁵.

Хто був цей Мосат-хан — сказати складно. Із датуванням цього походу також є складності. На думку М. Ждана, продовжувач Дітмара тут переїс події з 1397 р. на 1398 р.²⁴⁶, а М. Грушевський, справедливо аргументуючи різницею в описі деталей, вважав, що це були два різних походи²⁴⁷. Імовірно, він має рацію, оскільки його думка знаходить підтвердження в подальших подіях.

Судячи з нумізматичного матеріалу, можливо, 800 р. г. (24 вересня 1397 р. — 12 вересня 1398 р.) Токтамишу вдалося на короткий час закріпитися на півострові, де він знову карбував власну монету²⁴⁸. Далі він поширив свою владу на Поволжя, звідки розсилав послів і збирав данину²⁴⁹. Але, виходячи з наявності битих у Криму протягом 799–801 рр. г. (5 травня 1396 р. — 3 вересня 1399 р.) монет Тимур-Кутлуга, його швидко витіснили не лише з Поволжя, а й з Кримського півострова²⁵⁰. Проте, можливо, подібно до Московського князівства, де лише після 1399 р. припинили карбувати монету з ім'ям Токтамиша²⁵¹, владу цього хана в Криму визнавали до кінця XIV ст.

Тимир-Кутлуг застав Токтамиша непідготованим. Із двома синами й дружинами хан утік до Києва під захист Вітовта²⁵². За інформацією шпигуна Тевтонського ордену, не пізніше початку березня 1399 р. він домовилися з Вітовтом про мир і уклав з ним союзну угоду²⁵³. При цьому хан не жив при дворі литовського правителя. З того ж донесення видно, що після укладення угоди Токтамиш прислав Вітовту подарунки, серед яких був незвичний для німців звір — верблюд дромадер. Швидше за все, місцем перебування хана традиційно був Київ, призначений пунктом збору для чергового походу на татар.

Вітовт розумів, що змагатися з об'єднаними силами татар Тимур-Кутлуга та Едигея, за якими теоретично міг стояти Тамерлан, він не зможе. Тому литовський правитель хотів нейтралізувати правителя Мавераннахру, сподіваючись укласти з ним мир. Про це, ґрунтуючись на свідченнях утікачів із Литви, 24 травня 1399 р. комтур Рогнети повідомляв великого магістра Ордену²⁵⁴. Вочевидь, задум великого князя литовського мав не тактичний характер на запланований цьогорічний похід, а стосувався дальшої перспективи, коли після бажаної перемоги над Тимур-Кутлугом і розподілу володінь між Вітовтом та Токтамишем могла б виникнути загроза конфлікту з далеким, але дуже небезпечним Тамерланом. Які були результати цього задуму — невідомо.

Заручившись згодою й підтримкою короля Ягайла, на літо 1399 р. Вітовт організував грандіозний за своїм розмахом похід з участю не лише литовсько-руського війська, а й поляків, молдаван²⁵⁵, мазовшан і тевтонських рицарів²⁵⁶. На прохання Ягайла, 4 травня 1399 р. Папа Римський Боніфачій IX видав дозвіл оголосити хрестовий похід проти татар із Польщі, Литви, Русі, Поділля та Молдавії²⁵⁷. Але 12 серпня 1399 р. литовські війська та їх союзники були вщент розбиті на річці Ворскла військом Тимур-Кутлуга й Едигея²⁵⁸. Вітовт і Токтамиш із малою кількістю наблизених людей зуміли втекти.

Зусиллями археологів протягом останніх двадцяти років з'ясовано, що контактна зона автохтонного слов'янського населення Лівобережжя Дніпра з ординцями проходила по Ворсклі. Кордон між Великим князівством Литовським і володіннями Золотої Орди проходив «від гирла річки Сули до річки Хорол, далі — по степах межиріччя річок Сули і Псла — на Говтву, у Поворсклі — проходив через Старі Санжари до гирла Коломака, прямуючи вздовж правобережжя цієї річки на схід, до басейну Сіверського Дінця»²⁵⁹.

Місце битви 1399 р. досі не локалізоване. На думку В. Мокляка, вона могла відбутися на ділянці від впадіння р. Боромлі до гирла р. Ворони в Нових Санжарах в середній чи нижній течії²⁶⁰. А це означає, що на відміну від попередніх років, коли Вітовт здійснював походи вглиб татарських володінь, Кутлуг-Тимур і Едигей перехопили ініціативу та зустріли литовців із союзниками фактично на кордоні ординських володінь. Поразка литовського правителя була такою важкою, що Папа Боніфачій IX навіть доручив вроцлавському єпископу передати річну церковну десятину польському королю на оборону від татар²⁶¹.

Сам Тимур-Кутлуг невдовзі після свого тріумфу помер. 1400 р. магістр фон Юнгінен у відповідь на лист Вітовта згадує не названого на ім'я «нового татарського царя», який вислав в Литву своїх послів. Про це магістру повідомив сам литовський правитель²⁶². Підтверджує смерть Тимур-Кутлуга саме 1399 р. і хронологія правління ханів, викладена в посланні Едигея до князя Василя Дмитровича Московського²⁶³.

Після смерті хана, схоже, що в Криму розпоряджався той-таки Едигей²⁶⁴. Де в цей час був і чим займався Таш-Тимур — невідомо. Принаймні про його участь у походах Токтамиша на Кафу в 1396–1397 рр. і битві на Ворсклі нічого не чути. Але згідно із Зафар-наме, під час підготовки походу Тамерлана на Китай 1404 р. при ньому були «Темур Таш Оглан і Джакра Оглан з роду Джучі»²⁶⁵. На думку А. Ахмедова, це був колишній правитель Криму²⁶⁶. Більше свідчень про долю Таш-Тимура ми не маємо. Хто був Джакра Оглан, точно сказати складно.

У тому, що Таш-Тимур опинився в Мавераннахрі при дворі свого ворога, нічого дивного немає. У цьому ключі варто згадати долю синів убитого 1481 р. хана Ахмета, які також знайшли притулок і щедре забезпечення у ворога свого батька — кримського хана Меглі Гірея. Аналогічною була ситуація й з іншими ворогами Менглі беями Хаджике та Таваккулом²⁶⁷.

Отже, список як відомих за джерелами, так і ймовірних намісників Криму в кінці XIII–XIV ст. виглядає наступним чином (Тука-Тимуриди предки Гаджи Гірея виділені курсивом):

1. *Уз-Тимур* б. Тука-Тимур — **70-і рр. XIII ст.**
2. *Тулук-Тимур* б. Кюнджек — **20–30-і рр. XIV ст.**
3. Тур — 1338(?)–1346 р.
4. Зайн ад-дин Рамадан — 1346–1349 рр.
5. Тур — 1349 р.
6. Зайн ад-дин Рамадан — 1350 р.
7. *Алі-бек* б. Іса б. Тулек-Тимур — **1350–1351 рр.**
8. Кутлубуга Інак — 1351–1356 рр.
9. Зайн ад-дин Рамадан — 1356–1358 рр.
10. *Кутлуг-Тимур* б. Тулек-Тимур — **1358–1365 (?)**
11. Хаджи-Магомет — 1375 р.
12. Сарихі — ? — не пізніше 1380 р.
13. Кутлубуга — березень 1380 р. (?) або січень 1382 р.
14. Черкас — 1380 р.
15. Ільяс б. Кутлубуга — 1381–? рр.
16. Кутлубуга — 1386 рр.
17. Саїсале — 1386 р.
18. *Таш-Тимур* б. Джанса — **1392–1395 рр.**

Підводячи підсумки, можна зробити наступні загальні висновки:

- протягом кінця XIII — початку 60-х рр. XIV ст. західні землі Улусу Джучі, зокрема Поділля, Північне Причорномор'я і Крим, були важливою, але периферійною складовою частиною Золотої Орди;
- у період 60–90-х рр. XIV ст. жоден із ханів, навіть попри їхній подекуди маріонетковий характер і часту зміну, не розглядав Крим і прилеглі землі як такі, де можна утворити окремий незалежний від Золотої Орди улус та, за необхідності, використовували Кримський півострів у якості опорної бази для боротьби за загальний золотоординський престол;
- стійкий зв'язок Тука-Тимуридів із Кримом простежується лише з четвертого покоління після його першого правителя з цього роду Уз-Тимура. За сто років, підтверджених джерелами кримських намісників Тука-Тимуридів, нараховується лише четверо;

- їхнє намісництво мало тимчасовий характер і не було спадковим, а Кримський тумен не перетворився на їхній спадковий улус;
- право Таш-Тимура карбувати монету було поступкою або привілеєм хана Токтамиша, а не свідченням визнання його прав на Кримський улус;
- нащадки праправнука Тука-Тимура Туглу-Ходжи (Тулук-Ходжи), який доводився дідом хану Токтамишу, з'явилися на півострові разом із останнім не раніше 1380 р., але в подальшому їхні улуси розташовувалися за межами Криму.

¹ Перелік узгоджено за трьома основними списками родоводів: Абуль-Газі, Му' із ал-ансаб, Таваріх-і гузіда-йі нусрат-наме. Користуючись нагодою, дякую за консультації і надану літературу за темою статті Є.Ю. Гончарову (м. Москва), І.М. Миргалєєву (м. Казань), К.К. Хромову (м. Київ).

² *Утемиши-хаджи ибн Маулана Мухаммад Дості. Чингиз-наме / Факсим., пер., транскр., прим., исслед. В.П. Юдина; комент. и указат. М.Х. Абусейтовой. — Алма-Ата, 1992. — С. 94–95.*

³ *Абуль-Газі-Бахадур-хан. Родословное древо тюрков. — Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. — С. 100; Абулгачи-Баядур-хан. Родословная история о татарах / Пер. с фр. — СПб., 1768. — Т. 2. — С. 86; Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов. По материалам персидского исторического сочинения Бахр ар-асрар. — СПб., 2006. — С. 58.*

⁴ *Гончаров Е.Ю. «Стремявидная» тамга — тамга Берке? (Джендский вклад в нумизматику Крыма) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2011. — Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Мат. Міжнарод. наук.-практ. конф. Перші (міжнародні) Ястребовоські читання (Кіровоград 20–22 жовтня 2011 р.). — С. 61, 63, 64; Пор.: Хромов К.К. Монеты западной части Улуса Джучи. Часть I. Йармаки Крыма. Раздел I. Серебряные монеты, чеканенные до правления хана Токту // Восточная нумизматика в Украине. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. — К., 2007. — Ч. II. Сб. публикаций. — С. 8.*

⁵ *Гончаров Е.Ю. Монетные двory Улуса Джучидов // Труды Международных нумизматических конференций. Труды II международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Муром, 6–12 сентября 2003 г. — М., 2005. — С. 97–102.*

⁶ *Федоров-Давидов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1960. — Т. 1. — С. 100; Руссев Н.Д. Городские центры Днестровско-Дунайских земель и Золотая Орда (моменты и ареалы эволюции) // Молдавский феодализм. Общее и особенное (история и культура). — Кишинев, 1991. — С. 53–56; Хромов К.К. Краткая характеристика и вопросы монетной чеканки Крыма второй половины XIII века (по нумизматическим данным) // Сугдейский сборник. — Киев-Судак, 2008. — Вып. 3. — С. 251.*

⁷ *Хвольсон Д.А. Сборник еврейских надписей, содержащих надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест, в древнем еврейском квадратном*

шрифте, так же и образцы шрифтов из рукописей от IX–XV столетия. — СПб., 1884. — № 127. — Стб. 219.

⁸ Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1979. — С. 52–55.

⁹ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (сер. XIII — нач. XV вв.) // Вестники Одесского музея нумизматики. — Одесса, 2004. — Вып. № 1–19. Сб. ст. по нумизматике Северного Причерноморья. — С. 12–13; *Его же*. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII — конец XV вв.) // Нумизматика і фалеристика. — К., 2000. — № 1. — С. 20; Хромов К. Несколько заметок по золотоордынской нумизматике Крыма // Нумизматика і фалеристика. — К., 1999. — № 3 (11), липень–вересень. — С. 20–21; Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 132; Марков А. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. — СПб., 1896. — № 6. — С. 443.

¹⁰ Памятники русского права. Вып. 3: Памятники периода образования Русского централизованного государства. XIV–XV вв. / Под. ред. Л.В. Черепнина. — М., 1955. — № 4. — С. 468.

¹¹ Там же. — № 3. — С. 467.

¹² Настич В.Н., Хромов К.К. Два редких типа серебряных монет Крыма золотоордынского периода // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 14–18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений. — СПб., 2003. — С. 77–79.

¹³ Волков М. О соперничестве Венеции с Генуею // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1860. — Т. 4. — Отд. 2 и 3. — С. 188–193; Карнов С.П. Кризис Таны 1343 г. в свете новых источников // Византийский временник. — М., 1994. — Т. 55. — Вып. 1. — С. 123.

¹⁴ Северова М.Б. И снова о монете с именем Ногая, а также о редкой крымской монете с двумя тамгами // Десятая Всероссийская Нумизматическая конференция. Псков, 15–20 апреля 2002 г. Тезисы докладов и сообщений. — М., 2002. — С. 76–79.

¹⁵ Казаров А.А., Кривенко А.В. Акча-Керман — новый монетный двор Золотой Орды // I Международная научная конференция «РАСМИР: Восточная нумизматика»: сборник научных трудов / А.Н. Алешин, Е.В. Лемберг, Е.Ю. Гончаров, В.Н. Настич, А.И. Грачев, М. Younis и др. — К., 2013. — С. 19.

¹⁶ Лазаров Л. Клад с джучидскими монетами из местности «Равна Гора» у села Оброчище вблизи Балчика // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2008. — Т. 6: Золотоордынское время. Сб. науч. работ / Гл. ред. А.В. Евглевский. — С. 411; Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (сер. XIII — нач. XV вв.). — С. 13; *Его же*. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII — конец XV вв.). — С. 20.

¹⁷ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884. — Т. I: Извлечения из сочинений арабских. — С. 111.

¹⁸ Там же. — С. 113.

¹⁹ Там же. — С. 112. Мыськов Е.П. Политическая история Золотой Орды (1236–1313 гг.). — Волгоград, 2003. — С. 137–138.

²⁰ Тизенгаузен В. Указ. соч. — Т. I. — С. 122, 159.

²¹ Хвольсон Д.А. Указ. соч. — Стб. 196–197, 198, 206–207.

²² Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV вв.) / Сост., рус. пер., введ. и примеч. Т.Э. Саргсян. — Симферополь, 2010. — № 4. — С. 63.

²³ *Baronii C.* Annales ecclesiastici. — Barri-Ducis-Pariis-Friburgi, 1880. — Т. 24: 1313–1333. — Р. 202.

²⁴ *Антонин, архимандрит.* Заметки XII–XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом сипаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — Одесса, 1863. — Т. 5. — № 120. — С. 613; № 181. — С. 621; № 30. — С. 600; № 103. — С. 611; № 11. — С. 597. *Джанов А.В.* Судакская крепость. Двести лет исследований // *Скржинская Е.Ч.* Судакская крепость. История — Археология — Эпиграфика. Сб. работ и материалов. — К.—Судак—СПб., 2006. — С. 346; *Баранов И.А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 57.

²⁵ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 280.

²⁶ Там же. — С. 282.

²⁷ *Антонин, архимандрит.* Указ. соч. — № 11. — С. 597.

²⁸ *Тизенгаузен В.Г.* Указ. соч. — Т. I. — С. 530.

²⁹ *Хвольсон Д.А.* Указ. соч. — № 127. — Стб. 219; № 128. — Стб. 220.

³⁰ Свод армянских памятных записей... — № 16. — С. 77; № 17. — С. 78; № 20. — С. 83; № 21. — С. 84; № 22. — С. 85; № 24. — С. 87; № 25. — С. 90; № 29. — С. 104 та ін.

³¹ *Mas-Latrie L.* Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak // Bibliothèque de l'école des chartes. — Paris, 1868. — Т. 29. — VII. — Р. 595. Переклад і коментарі російською мовою з видання: *Diplomatarium Veneto-Levanticum, sive Acta et Diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia. A. 1351–1454* / Ed. by R. Predelli. — Venetiis, 1899. — Pars 2 належить А. і В. Григор'євим (*Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. — СПб., 2002. — С. 122–169). *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. Научно-справочное издание. — Казань, 2009. — С. 158.

³² Свод армянских памятных записей... — № 24. — С. 87.

³³ Там же. — № 25. — С. 89; № 26. — С. 91.

³⁴ Там же. — № 22. — С. 85; № 34. — С. 109.

³⁵ Там же. — № 24. — С. 88.

³⁶ Там же. — № 36. — С. 111.

³⁷ Там же. — № 30. — С. 105.

³⁸ *Тизенгаузен В.Г.* Указ. соч. — Т. I. — С. 350, 413.

³⁹ Там же. — С. 348.

⁴⁰ Памятники русского права. Вып. 3. — № 5. — С. 470.

⁴¹ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Указ. соч. — С. 169–180; 181–185.

⁴² *Акчокраклы О.* Старо-Крымские и Отузские надписи XIII–XIV веков // Известия таврического общества истории, археологии и этнографии (Бывш. Таврической ученой архивной комиссии) / Под ред. Н.Л. Эрнста. — Симферополь, 1927. — Т. I (58). — С. 9, 17.

⁴³ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Указ. соч. — С. 186–192, 193–195.

⁴⁴ Там же. — С. 206.

⁴⁵ Там же. — С. 209–210; *Григорьев А.П.* Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. Источниковедческий анализ золотоордынских документов. — СПб., 2002. — С. 124.

⁴⁶ *Галенко О.* Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; упор. О.Д. Брайченко. — К., 2005. — С. 152, прим. 38.

⁴⁷ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1980. — Т. 35: Летописи белорусско-литовские. — С. 74.

⁴⁸ *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. — Львів, 2006. — Вип. 10. — С. 112–121; *Галенко О.* Вказ. пр. — С. 135–145; *Kuczyński S.M.* Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // *Ten że.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. — Warszawa, 1965. — S. 174–179; *Мыц В.Л.* Битва на Синей Воде 1363 г. Тумарх Хутайни мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Дмитрий // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2001. — Вып. 32. — С. 245–256; *Его же.* Битва на Синей Воде в 1363 г. в историографии средневекового Крыма // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2002. — № 1. — С. 107–111.

⁴⁹ *Шабульдо Ф.М.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. — К., 1996. — № 2. — С. 3–15; *Його ж.* Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання / Історичні зошити. — К., 1998. — 85 с.; *Його ж.* Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; упор. О.Д. Брайченко. — К., 2005. — С. 9–27; *Его же.* К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность. — 2013. — № 1 (17). Март. — С. 69–89. Концепція Ф. Шабульда зустріла негативний відгук О. Русиної (*Русина О.* Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історичний гібрид? // *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 315–326), але її прийняв М. Крамаровський (*Крамаровський М.Г.* Солхат и Мамай во второй половине 70-х–80-е гг. XIV в. // Золотоордынское наследие. Мат. второй Междунар. науч. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. / Отв. ред. и сост. И.М. Миргалеев. — Казань, 2011. — Вып. 2. — С. 7–17).

⁵⁰ ПСРЛ. — Т. 15. — Изд. 2-е. — Вып. 1: Рогожский летописец. — Петроград, 1922. — Стб. 75.

⁵¹ *Горский А.А.* Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII–XV в.) // Средневековая Русь. — М., 1996. — Часть 1. — С. 90–91.

⁵² *Дорош М.* Маршрут походу русько-литовського війська 1362 р. — ключ до локалізації літописного Корчева, Синьої Води, Білобережжя, Торговиці та Звенигорода // Воєнна історія. Науково-популярний журнал. — К., 2011. — № 4(58). — С. 30–43. На жаль, нам недоступні його книги, що вийшли малим накладом: *Дорош М.Н.* Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. — Вінниця, 2009. — 188 с.; *Його ж.* Битва на Синій Воді 1362 року (або таємниця річки Сниводи). — Вінниця, 2011. — 212 с.

⁵³ *Борисенко В.* Синьоводська битва 1362 р. — початок творення нового євразійського простору // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. № 6. Історичні науки. Зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 9. Ювілейний випуск до 70-річчя проф. В.Й. Борисенка — С. 274–275.

⁵⁴ *Козир І.А., Чорний О.В.* Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел // Український історичний журнал. — К., 2012. — № 2. — С. 19.

⁵⁵ *Гедзь Т.* До питання про дніпровське Білобережжя. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzhja.html>.

⁵⁶ Козир І.А., Чорний О.В. Вказ. пр. — С. 18.

⁵⁷ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // Записки Наукового товариства Тараса Шевченка. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 24.

⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарі / За ред. чл.-кор. НАНУ М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 95. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Авт. І.М. Железняк та ін. — К., 1985. — С. 27.

⁵⁹ Карта: Галицько-Волинська Русь XII–XIII ст. // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарі. — С. 395.

⁶⁰ Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.) Мат. міжнарод. наук. конф., присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. — Кіровоград, 2006. — С. 8; Бирня П.П., Рябой Т.Ф. О типах погребального обряда золотоординского города Шехр ал-Джедид // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Мат. IX междунар. науч. конф. 25–30 мая 1998. — Ростов-на-Дону, 2001. — С. 150; Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; упор. О.Д. Брайченко. — К., 2003. — С. 88–90; Її ж. Население Нижнего Поднепровья в XIII–XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. Сб. науч. тр. / Гл. ред. А.В. Евлевский. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 377; Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII — середині XV ст. // Ruthenica. — К., 2002. — Т. 1 / Наук. ред. В. Ричка, О. Толочко. — С. 132–133; Капустін К.М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII–XV ст. // Археологія. — К., 2011. — № 4. — С. 120. Пор.: Кравченко Э.Е. Памятники оседлого населения XI–XIV в. в среднем течении Сиверского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 97.

⁶¹ Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. — К.–Львів, 1994. — Вип. V. — С. 42–43; Виногородська Л.І. Замки XIII–XIV ст. на Побужжі (фортифікація і матеріальна культура) // Дньєслово: Зб. пр. на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 335–342.

⁶² Ця територія названа молдавським літописцем «край татарських кочевниць». Див.: Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / Сост. Ф.А. Грекул. — М., 1976. — С. 57.

⁶³ Параска П.Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // Карпато-дунайские земли в средние века. Сб. ст. — Кишинев, 1975. — С. 46–48.

⁶⁴ Абызов Е.Н., Бирня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья. Золотоординский период / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. — Кишинев, 1981. — С. 81–88; Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). — К., 1986. — С. 89.

⁶⁵ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. — Romae, 1859. — Т. 1: Ab Honorio pp. III usque ad Clementem pp. VI: 1216–1352. — № 960. — P. 639; Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана, о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолу и сыну Джанибеку, в 1340 году / Пер. с лат. В. Юргевича // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. 5. — С. 1004.

⁶⁶ Monumenta Poloniae Vaticana. — Cracoviae, 1913. — Т. I. Continet Acta camere apostolicae. Vol. 1: 1207–1344 / Ed. dr. J. Ptaśnik. — № 83. — P. 72–73.

⁶⁷ *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. — Kraków, 2002. — S. 36–37.

⁶⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV: XIV–XVI віки — відносини політичні / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. — С. 20–22, 435–436; *Волощук М., Стасюк А.* Про похід Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ, 2010. — Вип. 17. — С. 46–54.

⁶⁹ Monumenta Poloniae Vaticana. — Cracoviae, 1914. — Т. III. Continet Analecta Vaticana: 1202–1366 / Ed. dr. J. Ptaśnik. — № 186. — P. 240–241; Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita / Ab A. Theiner. — Romae, 1860. — Т. 1: Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217–1409. — № 334. — P. 215 (1325 p.).

⁷⁰ *Spinei V.* Moldova in secolele XI–XIV. — București, 1982. — P. 261–263; *Вашири И.* Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2010. — Вып. 3. — С. 23–24.

⁷¹ *Параска П.Ф.* Указ. соч. — С. 47.

⁷² Rocznik miechowski // Monumenta Poloniae Historica / Wyd. A. Bielowski. — Lwów, 1872. — Т. 2. — P. 885.

⁷³ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Romae, 1800. — Т. 1. — № 702. — P. 531–533; Monumenta Poloniae Vaticana. — Cracoviae, 1913. — Т. II. Continet Acta camerae apostolicae. Vol. II: 1344–1374. — № 80. — P. 52–54.

⁷⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 38.

⁷⁵ *Дашкевич Я.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. — С. 42.

⁷⁶ *Черкас Б.* Похід хана Джанібєка на правобережну Україну в 1352 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2010. — Вип. 9–10. — С. 13–25.

⁷⁷ *Камалов И.Х.* Отношения Золотой Орды с Хулагуидами / Пер. с тур. яз. и науч. ред. И.М. Миргалеева. — Казань, 2007. — С. 82–85.

⁷⁸ Kronika Františka Pražského (Chronicon Francisci Pragensis) // Prameny dějin Českých. Díl IV / Vyd. J. Emler. — Praha, 1884. — Т. IV. — P. 430–431; *Czarnkow Joannis, de.* Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historia / Wyd. A. Bielowski. — Lwów, 1872. — Т. 2. — P. 622; Rocznik Traski // Ibid. — P. 861.

⁷⁹ *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku czci 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w roku 1661. — Lwów, 1912. — Т. 1. — S. 5–7; *Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 45.

⁸⁰ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Т. 1. — № 702. — P. 531–533; Monumenta Poloniae Vaticana. — Т. II. — № 80. — P. 52–54.

⁸¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejér. — Budae, 1833. — Т. IX. — Vol. I. Ab anno Christi 1342–1350. — № 95. — P. 209–210.

⁸² *Abraham W.* Op. cit. — S. 5; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów // Biblioteka Genealogiczna. — Poznań–Wrocław, 1999. — Т. 2 / Pod red. M. Górnego. — S. 172.

⁸³ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Т. 1. — № 702. — P. 532; Acta camerae apostolicae. — Roma, 1950. — № 80. — P. 53.

⁸⁴ *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. — Kraków, 1868. — Т. III. — Кс. IX–X / Przekł. K. Mecherzyńskiego. — S. 229.

⁸⁵ *Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia Regum Poloniae, Magnorum ducum Litvaniae bullae pontificorum nec non jura a pravatis data...* / Ed. L. Ryzyszewski et A. Muczkowski. — Warszawa, 1847. — Т. 1. — № 119. — P. 209–210; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — Розд. IV. — № 10. — С. 777 (латинською мовою), 779 (некоректний український переклад).

⁸⁶ Грамоти XIV ст. / Упорядник, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пешак. — К., 1974. — № 14. — С. 30–31; *Розов В.* Українські грамоти. — К., 1928. — Т. 1. XIV в. і перша половина XV в. — № 3. — С. 5–7; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1846. — Т. 1: 1340–1506. — № 1. — С. 1.

⁸⁷ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. — Т. 2. — № 18. — P. 10–11.

⁸⁸ *Baronii C. Annales ecclesiastici*. — Barri–Ducis–Pariis–Friburgi, 1880. — Т. 25: 1334–1355. — № 25. — P. 577–578.

⁸⁹ *Дашкевич Я.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. — С. 43.

⁹⁰ *Paszkievicz H.* Op. cit. — S. 172.

⁹¹ Ibid. — S. 184, przym. 5.

⁹² *Monumenta Poloniae Vaticana*. — Т. III. — № 421. — P. 400.

⁹³ *Pistarino G.* Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzó: 1360–1361. — Genova, 1971. — P. 16, 22, 175. На жаль, нам недоступна стаття: *Cioiltan V.* Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380–1387 // Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia. — Roma-Paris, 1994. — P. 267–276.

⁹⁴ *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques*. — Paris, 1827. — Т. 11. — Parte I. — P. 55; *Desimoni C.* Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare // Archivio storico italiano. Quarta serie. — Firenze, 1887. — Vol. 20. — P. 165.

⁹⁵ *Тизенгаузен В.* Указ.соч. — Т. I. — С. 117, 161, 384.

⁹⁶ *Атанасов Г.* Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. — Велико Търново, 2009. — С. 13.

⁹⁷ *Нешири М.* Огледало на света. История на османския двор / Пер. и ком. М. Калицин. — София, 1984. — С. 93.

⁹⁸ *Тизенгаузен В.* Указ.соч. — Т. I. — С. 117, 161.

⁹⁹ *Пономарев А.Л.* Население и территория генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги Массарии — казначейства за 1381–1382 гг. // Причерноморье в средние века. — СПб., 2000. — Вып. 4 / Под ред. С.П. Карпова. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000186/st012.shtml>.

¹⁰⁰ *Documenta Romaniae Historica. Seria D. Relații între Țările Române*. — București, 1977. — Vol. 1: 1222–1456. — № 49. — P. 90. На жаль, недоступна для нас стаття: *Bratianu G.I.* «Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360–1380)» // Revue des Études roumaines. — 1965. — № IX–X. — P. 39–46.

¹⁰¹ *Галенко О.* Вказ. пр. — С. 141–143.

¹⁰² *Почекаев Р.Ю.* Мамай. История «антигероя» в истории. — СПб., 2010. — С. 26–29.

¹⁰³ *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л.* Этнополитическая история татар (III — середина XVI вв.). — Казань, 2007. — С. 150–151; *Исхаков Д.М.* Об отражении некоторых золотоордынских реалий в татарско-башкирском дастане «Туляк и Сусылу» // Золотоордынская цивилизация. — Казань, 2011. — Вып. 4. — С. 123; *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 20–21.

¹⁰⁴ *Бушаков В.А.* Тюркская этнонимия Крыма. Машиноп. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1991. — 104 л.; *Його ж.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003. — 226 с.

¹⁰⁵ *Галенко О.* Топонімія Криму. справа наліво // Український гуманітарний огляд / Редкол. Н. Яковенко (гол. ред.) та ін. — К., 2011. — С. 121–128.

¹⁰⁶ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Указ. соч. — С. 210; *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 28.

¹⁰⁷ *Хромов К.К.* Новый вариант фракций йармака эмиров Крыма // *Его же.* Восточная нумизматика в Украине. Сб. публ. — К., 2004. — Ч. 1: Монеты Джучидов XIII–XV веков. — С. 11; *Хромов К.К., Настич В.Н.* Два редких типа серебряных монет Крыма золотоордынского периода // Одиннадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург 14–18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений. — СПб., 2003. — С. 77–79.

¹⁰⁸ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 389. Пор.: *Утемиш-хаджи.* Указ. соч. — С. 108.

¹⁰⁹ *Френ Х.М.* Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами иных мухаммеданских династий. — СПб., 1832. — С. 20.

¹¹⁰ *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва. Сб. ст. — М., 1980. — С. 189; *Григорьев А.П.* Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки / Отв. ред. Г.Я. Смолин. — Л., 1983. — Вып. VII. — С. 31.

¹¹¹ *Czuczynski A.* Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366 // *Kwartalnik Historyczny.* — Lwów, 1890. — R. 4. — S. 513–515.

¹¹² *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae.* — T. I. — № 776. — P. 581.

¹¹³ *Codex diplomaticus Prussicus: Urkundensammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten.* — Königsberg, 1848. — Bd. 3 / Ed. J. Voigt. — № 83. — P. 107–108.

¹¹⁴ *Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et edicionibus quibusque collatis / Edidit J.V. Bandtkie.* — Varsaviae, 1831. — P. 163.

¹¹⁵ Пам'ять про родючість подільських земель, як і про свої права на цей регіон, татари зберігали ще наприкінці XV ст. У 1489 р. гданські послы повідомляли, що татари на Поділлі з жінками і дітьми стало займають землі, орють і засівають їх (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti.* Т. III: 1392–1501 / *Col. opera A. Lewicki // Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.* — Kraków, 1894. — Т. XIV. — № 357. — P. 365).

¹¹⁶ *Котляр Н.Ф.* Левантийская торговля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим данным // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1966. — Т. VI. — С. 139–140.

¹¹⁷ *Diplomatarium veneto-levantium sive acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia.* A: 1300–1350 / *Monumenti storici pubblicati dalla r. deputazione Veneta di storia Patria.* — Venetiis, 1880. — Vol. V. Serie prima: Documenti. — № 167. — P. 313; *Mas-Latrie L.* Privilèges commerciaux accordés. — III. — P. 589 (1347 p.: Iagaltay, Cotloboga); Памятники русского права. Вып. 3. — № 5. — С. 470 (1357 p.: Ягалтай, Кутлубугаи); *Mas-Latrie L.* Op. cit. — VII. — P. 595 (1358 p.: Iagaltay, Cotlubuga).

- ¹¹⁸ Памятники русского права. Вып. 3. — № 5. — С. 470.
- ¹¹⁹ Волков М. Указ. соч. — VII. — С. 216 (1349 р.).
- ¹²⁰ Поменник Введенської церкви в Близніх Печерах Києво-Печерської Лаври / Упор. та вступ. стат. О. Кузьмука // Лаврський альманах. — К., 2007. — Вип. 18. — С. 19.
- ¹²¹ Documenta Romaniae Historica. Seria D. Relații între Țările Române. — București, 1977. — Vol. 1: 1222–1456. — № 49. — Р. 90.
- ¹²² Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. — М.–Л., 1950. — С. 376.
- ¹²³ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — Т. 11. — Parte I. — Р. 55.
- ¹²⁴ Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. Volumen secundum: Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCIII. Tomus posterior / Coll. ed. F. Miklosich et I. Müller. — Vindobonae, 1862. — № CCCLXIX. — Р. 70–71; Антонин, архимандрит. Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — № CCCLXIX. — С. 463. Не виключено, що Аслан був вірменином. Див.: Свод армянских памятных записей... — № 61. — С. 140.
- ¹²⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašimų knyga 3 / Parengė: L. Anužyte, A. Balulis. — Vilnius, 1998. — Р. 35.
- ¹²⁶ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. — Х., 1886. — Т. 1. — С. 2, 4.
- ¹²⁷ Хоруженко О.И. Метрические данные росписи польским дорогам и локализации Еголдаева городища // Вестник РГГУ: ежемесячный научный журнал. Сер. «Исторические науки». — М., 2008. — № 4. — С. 302–311.
- ¹²⁸ Русина О. До історії Київської землі у XIV–XV ст.: Яголдай, Яголдайовичі, Яголдайова «тьма» // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 105.
- ¹²⁹ ПСРЛ. — Т. 11. — VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1897. — С. 96.
- ¹³⁰ Тизенгаузен В. Указ. соч. — Т. II. — С. 129, прим. 1.
- ¹³¹ Desimoni C. Op. cit. — Р. 165.
- ¹³² ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 69.
- ¹³³ Памятники русского права. Вып. 3. — № 1. — С. 466.
- ¹³⁴ ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — С. 43; Т. 11. — С. 2; Т. 15. — Стб. 75.
- ¹³⁵ ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 79.
- ¹³⁶ ПСРЛ. — М.–Л., 1949. — Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. — С. 199.
- ¹³⁷ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publiés par N. Jorga. — Paris, 1899. — Т. I. — Р. 15. — Fol. 65 v.
- ¹³⁸ Кучук-Иоаннесов Х. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и Крыму // Древности восточные. Труды Восточной комиссии императорского Московского археологического общества. — М., 1903. — Т. 2. — Вып. III. — С. 37, 66, 68 та ін.; Антонин, архимандрит. Заметки XII–XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее. — № 2, 3. — С. 595–596, № 39. — С. 602, № 84. — С. 608, № 92. — С. 609, № 96. — С. 610, № 193. — С. 623; Армянские надписи, нахо-

дящиеся на юге России / Пер. с армян. Г. Айвазовского // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 323–332.

¹³⁹ *Кучук-Иоаннесов Х.* Указ. соч. — С. 43–44.

¹⁴⁰ *Przedziecki A.* Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 1. — S. 144–145.

¹⁴¹ *Колли Л.П.* Падение Каффы (По генуэзским и другим современным источникам) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1918. — Год 31. — № 55. — С. 148, 164.

¹⁴² *Кучук-Иоаннесов Х.* Указ. соч. — С. 40–44, 68.

¹⁴³ *Пономарев А.Л.* Указ. соч.

¹⁴⁴ *Григорьев А.П.* Историческая география Золотой Орды: местоположение городов и их наименования // Тюркологический сборник. 2006. — М., 2007. — С. 130.

¹⁴⁵ *Мальм В.А.* Пайцза из симферопольского клада // Средневековая Русь. Сб. ст. памяти Н.Н. Воронина. — М., 1976. — С. 71–74; *Федоров-Давыдов Г.А.* Золотоордынские города Поволжья. — М., 1994. — С. 207; *Münküüev N.Ts.* A new p'ai-tzū from Simferopol // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1977. — Т. 31. — Fasc. 2. — P. 185–215.

¹⁴⁶ *Банзаров Д.* Пайзе, или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов // Записки Санктпетербургского археологическо-нумизматического общества. — СПб., 1850. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 79.

¹⁴⁷ *Янина С.А.* «Новый город» (= Янги-Шехр = Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение // Труды Государственного исторического музея. № 49. Нумизматический сборник. — М., 1977. — Ч. V. — Вып. 1. — С. 216–236.

¹⁴⁸ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / Отв. ред. В.И. Буганов. — М., 2009. — Изд. 2-е. — С. 80–81.

¹⁴⁹ *Смирнов Г.Д.* Археологические исследования Старого Орхья // Краткие сообщения и доклады о полевых исследованиях Института истории материальной культуры. — М., 1954. — Т. 56. — С. 34; *Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А.* Указ. соч. — С. 85.

¹⁵⁰ *Шилін Ю.О., Шиліна О.П.* Знахідка монет міста Янгі-Шехр = Шехр ал-Джедід на Вінниччині // Подільська старовина. Науковий збірник / Ред. К. Висоцька. — Вінниця, 2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/199.htm>; *Абызова Е.Н., Травкин С.Н.* Некоторые особенности джучидских медных монет с поселения Костешты (Бессарабия) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Т. 1. — С. 352.

¹⁵¹ *Григорьев А.П.* Историческая география Золотой Орды. — С. 122–132.

¹⁵² *Хромов К.* «Новый город» (Янги-Шехр = Шехр аль-Джедид) // Нумизматика і фалеристика. — К., 1997. — № 4: жовтень–грудень. — С. 19–21.

¹⁵³ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 349.

¹⁵⁴ *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. — С. 90. *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960. — С. 70.

¹⁵⁵ *Латышев В.В.* Заметки к христианским надписям из Крыма II и III (Продолжение статьи XX-го тома) // ЗООИД. — Одесса, 1898. — Т. XXI. — С. 237.

¹⁵⁶ *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Пер. Е.В. Бахревского. — Симферополь, 2008. — С. 168; *Крамаровский М.Г.* О благотворительности в Золотой Орде: семья Кутлуг-Тимура и архитектурные доминанты Солхата // Сообщения Государственного Эрмитажа. — СПб., 2012. — Т. LXX. — С. 35.

¹⁵⁷ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 390.

¹⁵⁸ *Насонов А.Н.* Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). — М.—Л., 1940. — С. 120, прим. 3.

¹⁵⁹ ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 80, 85; М., 2007. — Т. 18: Симеоновская летопись. — С. 104.

¹⁶⁰ *Приселков М.Д.* Указ. соч. — С. 385; ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 85, Т. 18. — С. 106.

¹⁶¹ *Петров Н.И.* Греческое рукописное евангелие XI века. Заметки о статье А. Иванова // Записки императорского русского археологического общества. — СПб., 1886. — Т. I. Новая серия. — С. 180.

¹⁶² *Джанов А.В., Фарбей А.М.* Дата строительства купольного здания Судакской крепости // Вспомогательные исторические дисциплины. — СПб., 2010. — Т. XXXI. — С. 38–45.

¹⁶³ Свод армянских памятных записей... — № 76. — С. 157.

¹⁶⁴ *Бочаров С.Г.* Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV–XV веков. Консульство Солдайское // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2005. — Вып. 26. — С. 282–293.

¹⁶⁵ *Balard M.* La Romanie Genoise (XIIe — début du XVe siècle) // Atti della Societa Ligure di storia Patria. Nuova Serie. Vol. XVIII(XCII). Fasc. I. — Genova, 1978. — Т. I. — Р. 159.

¹⁶⁶ *Сидоренко В.А.* Хронология правления золотоордынских ханов 1357–1380 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии / Ред. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. Сб. ст. — С. 267–288.

¹⁶⁷ *Хечумян Виген.* Книга книг. Публицист. проза. Из истории армянских рукописных книг / Пер. с арм., предисл. и ком. Г. Мартиросяна. — М., 1984. — С. 142; Свод армянских памятных записей... — С. 152, 153.

¹⁶⁸ Свод армянских памятных записей... — № 77. — С. 158–159, № 79. — С. 162.

¹⁶⁹ *Романчук А.И.* Заметки к истории Херсонеса XIV в. // Византийский временник. Новая серия. — М., 1995. — Т. 56 (81). — С. 302.

¹⁷⁰ *Иванов А.В.* Градообразование в Юго-Западной и Южной Таврике в X–XV вв. Периодизация формирования городских поселений региона // Нартекс. *Vizantina Ucrainensis*. — Т. 2: 'Ρωμαϊός: сборник статей к 60-летию проф. С.Б. Сорочана. — Х., 2013. — С. 179.

¹⁷¹ *Desimoni C.* Op. cit. — Р. 163; *Balard M.* Op. cit. — Т. I. — Р. 161.

¹⁷² *Григорьев Г.* Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 339; *Березин Н.И.* Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур Кутлука и Саадет-Гирея, с введением, переписью, переводом и примечаниями. — Казань, 1851. — С. 15.

¹⁷³ *Савельев Н.* Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша. — СПб., 1858. — Вып. II. — С. 208–213; *Григорьев А.П.* Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в. — С. 39–41; *Егоров В.Л.* Указ. соч. — С. 191, 200.

¹⁷⁴ *Приселков М.Д.* Указ. соч. — С. 385; ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 85, Т. 18. — С. 106.

¹⁷⁵ *Григорьев А.П.* Пожалования в ярлыке Тохтамыша // Востоковедение: филологические исследования. — Л., 1981. — Вып. 8. — С. 130, 133–134.

¹⁷⁶ Свод армянских памятных записей... — № 84. — С. 167.

¹⁷⁷ Так його іменувє вірменський писець. Див.: Свод армянских памятных записей... — № 91. — С. 175 (1377 р.). У кафінських документах його названо «domini imperatori Мамау». Див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — Р. 11. — Fol. 3.

- ¹⁷⁸ Свод армянских памятных записей... — № 94. — С. 178.
- ¹⁷⁹ *Эвлия Челеби*. Указ. соч. — С. 169.
- ¹⁸⁰ *Березин Н.И.* Указ. соч. — С. 21; *Радлов В.В.* Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. — СПб., 1889. — Т. III. — С. 21.
- ¹⁸¹ ПСРЛ. — Т. 4. — Ч. 1: Ногородская четвертая летопись. — Вып. 1. — Петроград, 1915. — С. 291 (Бараиль-Хозя); Т. 5: Псковские и софийские летописи. — СПб., 1851. — С. 230 (Баирамхозя); Т. 11. — С. 5 (Барамхозя).
- ¹⁸² Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — P. 8. — Fol. 8 v°.
- ¹⁸³ Ibid. — P. 11. — Fol. 11 v°.
- ¹⁸⁴ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — Т. 11. — Parte I. — P. 55.
- ¹⁸⁵ *Пономарев А.Л.* Указ. соч.
- ¹⁸⁶ *Гаев А.Г.* Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей улуса Джучи // Древности Поволжья и других регионов. Сб. ст. — М., 2002. — Вып. IV. Нумизматический сб. — Т. 3. — С. 22.
- ¹⁸⁷ *Настич В.Н.* Улджайтимур-хан: время и деньги (нумизматический обзор) // Эпиграфика Востока. — М., 2009. — Вып. XXVIII. — С. 1–15.
- ¹⁸⁸ *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 44, 57.
- ¹⁸⁹ *Набиев Р.Ф.* О дате и месте выдачи Токтамыш-ханом тарханного ярлыка Бек-Хаджи // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2008. — Вып. 1. — С. 101–109; Пор.: *Набиев Р.Ф.* К вопросу о дате и месте Куликовской битвы // Золотоордынское наследие. Мат. Международ. науч. конф. «Политическая и социальноэкономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)». Казань, 17 марта 2009 г. Сб. ст. — Казань, 2009. — Вып. 1. — С. 239–248. *Григорьев Г.* Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая. — С. 339; *Березин Н.И.* Указ. соч. — С. 15.
- ¹⁹⁰ *Лебедев В.П.* Три новых крымских клада золотоордынских монет // Вестник Одесского музея нумизматики. — Одесса, 2011. — № 39. — С. 11, 18, фото 1. II/1; *Федоров-Давыдов Г.А.* Две заметки по золотоордынской нумизматике // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 251.
- ¹⁹¹ *Гончаров Е.Ю.* Очерк монетного дела в улусе Джучи на рубеже 770–780-х гг. х. Нумизматический комментарий к книге И.М. Миргалеева «Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана» // Труды Международных нумизматических конференций. «Монеты и денежное обращение в могольских государствах XIII–XV веков». IV МНК — Болгар 2005. V МНК — Волгоград 2006. — М., 2008. — С. 60; *Селезнёв Ю.В.* Еще раз о дате выдачи ханом Токтамышем тарханного ярлыка Бек-Хаджи и новейших изысканиях Р.Ф. Набиева // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. — Казань, 2011. — Т. 153. — Кн. 3. — С. 267–272.
- ¹⁹² ПСРЛ. — Т. 35. — Стб. 51.
- ¹⁹³ Локалізацію м. Чиберча на північ від м. Білгорода-Дністровського, запропоновану В.Л. Мицем (*Мыц В.Л.* Указ. соч. — С. 54), неможливо визнати вдалою. Контекст літописних подій не дозволяє ототожнити його з Північним Причорномор'ям.
- ¹⁹⁴ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — Т. 11. — Parte I. — P. 53–55; *Desimoni C.* Op. cit. — P. 161–165.
- ¹⁹⁵ *Френ Х.М.* Указ. соч. — С. 22; *Янина С.А.* Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946–1952 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. № 42. — М., 1954. — С. 447, № 107.

¹⁹⁶ *Desimoni C.* Op. cit. — P. 161–165; *Basso E.* Il «Bellum de Sorchati» ed i trattati del 1380–1387 tra Genova e l'Orda d'Oro // *Studi Genuensi.* — Genova, 1990. — Vol. 8. — P. 11–12.

¹⁹⁷ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — P. 17. — Fol. 282 v°.

¹⁹⁸ Ibid. — P. 15. — Fol. 65 v°.

¹⁹⁹ Думку Б.В. Черкаса про напад якихось військ Токтамышша на Київ 1380 р. вважаю фантастичною. Див.: *Черкас Б.В.* Поход Тохтамышша на Киевское княжество в 1380 г. // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.). — Казань, 2011. — С. 1–3.

²⁰⁰ *Kutrzeba St.* Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny.* — Kraków, 1903. — Т. 44. — Ser. II. — Т. XIX. — S. 109–111.

²⁰¹ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. — Львів, 2010. — № 8. — С. 44–45.

²⁰² Свод армянских памятных записей... — № 100. — С. 184.

²⁰³ Приймаю написання імені хана, запропоноване І.М. Миргалеевим (*Миргалеев И.М.* К вопросу о Бек Булате — Бек Пуладе // *Научный Татарстан.* — Казань, 2004. — № 1/2. — С. 145–149).

²⁰⁴ Свод армянских памятных записей... — № 103. — С. 188.

²⁰⁵ *Пономарев А.Л.* «Солхатская война» и «император» Бек Булат // Золотоордынское наследие. Мат. второй Междунар. науч. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманаова. Казань, 29–30 марта 2011 г. / Отв. ред. и сост. И.М. Миргалеев. — Казань, 2011. — Вып. 2. — С. 18–21.

²⁰⁶ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — Т. 11. — Parte I. — P. 62–64.

²⁰⁷ ПСРЛ. — Т. 11. — С. 96.

²⁰⁸ *Марков А.* Указ. соч. — С. 491, № 1225.

²⁰⁹ *Лебедев В.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды. III. Монеты времени Токтамышша, его соперников и преемников (1375–1430) // *Нумизматика і фалеристика.* — К., 2000. — № 3. — С. 12; *Федоров-Давидов Г.А.* Указ. соч. — С. 167, клад 188. Выбитий на його монетах 796 р. г. (1393–1394 pp.) (Там же. — С. 173, клад 215; С. 174, клад 220) пояснюється використанням штемпелів Токтамиша (*Иванов Н.Н.* Клад джучидских монет, найденный в Крыму в 1964 г. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — Симферополь, 2001. — Вып. VIII. — С. 464).

²¹⁰ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамышша польскому королю Ягайлу 1392–1393 г. — Казань, 1850. — С. 37; *Березин И.Н.* Указ. соч. — С. 21–22 та ін.

²¹¹ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 392–393; Т. II. — С. 168.

²¹² Там же. — Т. II. — С. 171.

²¹³ Там же. — Т. I. — С. 393.

²¹⁴ *Марков А.* Указ. соч. — С. 491, № 1230, № 1231. *Френ Х.М.* Указ. соч. — С. 30; *Сагдеева Р.З.* Серебряные монеты ханов Золотой Орды. — М., 2005. — С. 51; *Лебедев В.П.* К нумизматике Крыма золотоордынского периода. 5. «Да сохранится Крым от бедствий» (монеты конца XIV — начала XV в.) // *Нумизматический сборник Московского нумизматического общества.* — М., 2002. — Вып. 9. — С. 141; *Хромов К.К.* Серебряные монеты с именем Бек-Пулада // *Восточная нумизматика в Украине.* Ч. III.

Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII вв. Сб. публ. / Под ред. К.К. Хромова. — К., 2013. — С. 40–44.

²¹⁵ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыш польскому королю Ягайлу 1392–1393 г. — С. 38; *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 393.

²¹⁶ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыш польскому королю Ягайлу 1392–1393 г. — С. 37; *Березин И.Н.* Указ. соч. — С. 21–22; *История Татарии в документах и материалах.* — М., 1937. — С. 72–73; *Розов В.* Указ. соч. — К., 1928. — Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. — С. 48–49, № 26; Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стат., комент. і словники-показники М.М. Пешак. — К., 1974. — С. 112–113, № 58.

²¹⁷ *Przeddziecki A.* Życie domowe Jadwigi i Jagiełły z regestrów skarbowych z lat 1388–1417. — Warszawa, 1854. — S. 29–30.

²¹⁸ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. II. — С. 168.

²¹⁹ *Марков А.* Указ. соч. — С. 491, № 1239, № 1240; *Сагдеева Р.З.* Указ. соч. — С. 52; *Савельев Н.* Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов. — С. 312–315; *Лебедев В.П.* К нумизматике Крыма золотоордынского периода. 5. «Да сохранится Крым от бедствий». — С. 142; *Его же.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды. III. Монеты времени Токтамыш, его соперников и преемников (1375–1430). — С. 12; *Иванов Н.Н.* Указ. соч. — С. 463–464.

²²⁰ *Миргалеев И.М.* Указ. соч. — С. 119, 125.

²²¹ *Иванов Н.Н.* Указ. соч. — С. 468–469, 472, 475–480.

²²² Довірена особа хана. У листопаді 1382 р. був серед тих, хто від імені хана вів переговори з Кафою. Див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — P. 18–19. — Fol. 294 v°.

²²³ *Миргалеев И.М.* Битвы Токтамыш с Аксак-Тимуром // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума (Казань, 30 марта 2011 г.). — Казань, 2011. — С. 14–15.

²²⁴ *Шараф ад-Дин Али Йазди.* Зафар-наме. — Ташкент, 2008. — С. 200; *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. II. — С. 121, 179. *Десей О.* Обоснование Актава из Золотой Орды в Османской империи Йылдырма Баязида // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2010. — Вып. 3. — С. 205–206.

²²⁵ *Миргалеев И.М.* Изучение новых источников по истории Золотой Орды (на примере османско-турецких средневековых сочинений) // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2012. — Вып. 5. — С. 37.

²²⁶ *Полевой Л.Л.* Раннефеодальная Молдавия. — Кишинев, 1985. — С. 174; *История Молдавской ССР.* — Кишинев, 1987. — Т. 1. Первобытнообщинный строй. Переход к классовому обществу. Формирование феодальных отношений. Образование Молдавского государства / Редкол. В.Л. Янин и др. — С. 368.

²²⁷ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 364.

²²⁸ *Тоган З.В.* Военная кампания Тимура 1395 года на Украине и Северном Кавказе // Золотоордынская цивилизация / Сб. ст. под ред. И.М. Миргалиева. — Казань, 2009. — Вып. 2. — С. 222–223.

²²⁹ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 364 (з хибною датою 1369 р.).

²³⁰ Повесть о Стефане, епископе Пермском // Древнерусские предания (XI–XVI вв.). — М., 1982. — С. 187.

²³¹ *Лашков Ф.Ф.* Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения. Отдел второй: Документы беев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1895. — № 23. — Год 9. — С. 124, № 55.

- ²³² *Латышев В.В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896. — № 46. — С. 55; *Малицкий Н.В.* Заметки по эпиграфике Мангупа // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Л., 1933. — С. 5.
- ²³³ Повесть о Стефане, епископе Пермском. — С. 187.
- ²³⁴ *Зайцев И.В.* Астраханское ханство. — М., 2006. — 2-е изд., испр. — С. 25.
- ²³⁵ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurland's. — Riga-Dorpat, 1833. — T. I. 1. Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl. — P. 132, № 519.
- ²³⁶ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Coll. opera A. Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. — Kraków, 1882. — T. VI. — P. 204, № 434 (листопад 1409 р.).
- ²³⁷ *Jana Długosza* Dziejów Polskich księg dwanaście. — T. III. — S. 491.
- ²³⁸ *Purc J.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia Litwy // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Ser. Historia. — Poznań, 1971. — № 74. — Zesz. 11. — S. 84.
- ²³⁹ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 531.
- ²⁴⁰ *Герцен А.Г.* Рассказ о городе Феодоро. Топографические и археологические реалии в поэме иеромонаха Матфея // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2001. — Вып. 32. — С. 280–281.
- ²⁴¹ *Поляк А.Н.* Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы / Под. ред. А.С. Тверетиновой. — М., 1964. — Т. 1. — С. 41.
- ²⁴² *Березин И.Н.* Указ. соч. — С. 10–11; *Радлов В.В.* Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. — СПб., 1889. — Т. III. — С. 20–21.
- ²⁴³ *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Leipzig, 1866. — T. 3. — P. 222.
- ²⁴⁴ *Żdan M.* Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy // Ateneum Wileński. — Wilno, 1930. — R. 7. — Zesz. 3–4. — S. 544.
- ²⁴⁵ *Scriptores Rerum Prussicarum.* — T. 3. — P. 216, nota 2.
- ²⁴⁶ *Żdan M.* Op. cit. — S. 543, przym. 58.
- ²⁴⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 314, прим. 1.
- ²⁴⁸ *Федоров-Давидов Г.А.* Указ. соч. — С. 169, клад. 201; *Лебедев В.П.* Указ. соч. — С. 143.
- ²⁴⁹ ПСРЛ. — Т. 11. — С. 167.
- ²⁵⁰ *Сагдеева Р.З.* Указ. соч. — С. 52.
- ²⁵¹ *Федоров-Давыдов Г.А.* Монеты Московской Руси: (Москва в борьбе за независимое и централизованное государство). — М., 1981. — С. 26, 28, 32–34, 41, 62, 65.
- ²⁵² ПСРЛ. — СПб., 1853. — Т. 6: Софийские летописи. — С. 130; Т. 8: VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — СПб., 1859. — С. 71; Т. 11. — С. 167–168.
- ²⁵³ *Baliński M.* Historia miasta Wilna. — Wilno, 1836. — T. 1. — Ks. II. — Dodatki. — S. 197, II; Поп.: *Prochaska A.* Z Witoldowych dziejów // Przegląd historyczny. T. XV (Listopad–Grudzień). — Zesz. 3. — Warszawa, 1912. — I / Układ Witolda z Tochtamyszem. — S. 259–264.
- ²⁵⁴ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. — P. 135–136, № 532.

²⁵⁵ Господарь Молдавии Штефан і його бояри ще в 1395 р. зобов'язалися допомогати королю Ягайлу проти татар. Див.: *Уляницький В.А.* Материали для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахи и Турции в XIV–XV вв. — М., 1887. — № 10. — С. 8–9.

²⁵⁶ *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Т. 3. — P. 229–230.

²⁵⁷ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae.* — Т. 1. — P. 769–771, № 1041; *Drabina J.* *Papiestwo — Polska w latach 1384–1434.* — Kraków, 2003. — S. 36.

²⁵⁸ ПСРЛ. — СПб., 1848. — Т. 4: IV, V. Новгородские и псковские летописи. — С. 104, 142; Т. 5: Псковские и софийские летописи. — СПб., 1851. — С. 251; Т. 8. — С. 72–73; Т. 11. — С. 172–174; СПб., 1863. — Т. 15: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. — Стб. 458–459; Т. 32. — С. 75–76; Т. 35. — С. 31, 73; *Jana Długosza Dziejów. Polskich ksiąg dwanaście.* — Т. III. — S. 494–497.

²⁵⁹ *Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / Наук. та відпов. ред. О.П. Моця — К.–Полтава, 2004. — С. 39.

²⁶⁰ *Мокляк В.О.* Документальні свідчення XVI — XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 р. // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С. 125.

²⁶¹ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae.* — Т. 1. — P. 771–773. — № 1042–1043.

²⁶² *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae.* — P. 138. — № 544.

²⁶³ *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел.* — М., 1819. — Ч. 2. — С. 16. — № 15.

²⁶⁴ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 532.

²⁶⁵ *Шараф ад-Дин Али Йазди.* Указ. соч. — С. 341, 342.

²⁶⁶ *Ахмедов А.Б.* Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV века // Из истории эпохи Улугбека. — Ташкент, 1964. — С. 14.

²⁶⁷ *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — М., 2002. — С. 130–131.